

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Sosial elmlər və psixologiya fakultəsi
Psixologiya kafedrası

BURAXILIŞ İŞİ

Mövzu: TƏLƏBƏ - GƏNCLƏRİN DİNİ İDENTİKLİYİNİN PSİXOLOJİ
ƏSASLARI

Tələbə (IV Kurs, qrup 1598a)

Rəhimova Aynur

Elmi rəhbər:

prof.Qədirova Rəna

BAKİ - 2015

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. İDENTİFİKASIYA ANLAYIŞINA ƏSAS PSIXOLOJİ YANAŞMALAR.....	
1.1. Psixologiyada identikliyin tədqiqinə əsas yanaşmalar	6
1.2. E.Eriksonun identiklik nəzəriyyəsi.....	13
1.3. İdentifikasiyanın əsas formaları (dini, milli, etnik, gender və s.).....	20
II FƏSİL. DİNİ İDENTİFİKASIYAVƏ DİNPROBLEMİ	
2.1. Müasir Azərbaycanda dinə münasibət.....	26
2.2. Dini identiklik, ona təsir edən faktorlar və sosial institutları.....	34
III FƏSİL. TƏLƏBƏ GƏNCLƏRDƏ DİNİ İDENTİKLİYİN-EKSPERİMENTAL PSIXOLOJİ TƏDQIQI.....	
3.1. Tədqiqatın təşkili və keçirilməsi	50
3.2. Alınan nəticələrin təhlili	53
NƏTİCƏ	57
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	59

Mövzunun aktuallığı. Şəxsiyyətin sosiallaşmasında identifikasiya əsaslı rolu oynayır. Buna görə də, psixologiyada identifikasiyanın öyrənilməsi aktualdır. Bildiyimiz kimi identifikasiyanın müxtəlif formaları vardır: milli, dini, etnik, gender və s. identifikasiya formaları. İdentifikasiyanın hər bir forması şəxsiyyətin inkişafının müxtəlif aspektlərinin əsasında dayanır. Məsələn, milli identiklik – şəxsiyyətin milli özünü dərkənin əsasında durur ki, bu da şəxsin özünü millətinin bir parçası kimi hiss etməsini təmin edir; Həmçinin, gender identikliyi – şəxsin özünü öz cinsinin nümayəndəsi kimi hiss etməsini təmin edir, qız uşağı gender identikliyi sayəsində özünü qadın kimi hiss edir. İdentifikasiyanın digər formaları kimi dini identiklik də müasir dövrümüzdə aktualdır. Müasir dövrdə yeni dini cərəyanlar yaranır. Bu cərəyanların bəziləri “din pərdəsi” ilə pərdələnərək hansısa başqa istəklərinə çatmaq istəyirlər. Bəzi cərəyanlar “qatı – din” xarakteri daşıyırlar. Belə cərəyanların üzvləri onların cərəyanlarını qəbul etməyən və ya başqa dinlərə inananlara qarşı “cihad” elan edirlər. Müxtəlif cinayətlər, terror aktları törədirlər, günahsız insanları öldürürlər. Bütün bunlarla yanaşı, “anti – din” cərəyanları da yaranmışdır ki, onlar da dinə inananlara qarşı əks mövqedə dayanırlar. İnsanı təəssüfləndirən əsas cəhət isə ondan ibarətdir ki, bu cərəyanların nümayəndələri günü – gündən artır. İnsanın dinə inanması, dinin qaydalarına əməl etməsi, öz dinini dəyişməsi və ya dinə qarşı radikal mövqedə olması dini identifikasiyanın səviyyəsindən asılıdır. İnsan “boş”dan yaranmamışdır, onu Yaradan, Xəlq edən vardır. Bu keçmişdə də belə idi, indi də belədir və gələcəkdə də belə olacaqdır. Məhz buna görə də, dinə inananlar həmişə olacaqdır və tarixin ayrı – ayrı dövrlərində dinin aktuallığı zəifləsə də belə, daim aktual olaraq qalacaqdır.

Mövzunun işlənmə səviyyəsi. Hər hansı elmi-tədqiqat işinə başlamamışdan əvvəl araşdırılacaq problemin öyrənilməsinə dair tarixi məlumatın verilməsi zəruridir. Bu bir tərəfdən tədqiqatçının problemə dərinlən bələd olmasını, digər tərəfdən isə tədqiq edəcəyi məsələni daha düzgün istiqamətdə, özündən əvvəlkilərə istinad edə bilməsinə şərait yaradacaqdır. Odur ki, tədqiqat məsələsində ən etibarlı cəhət və mövzuya düzgün yanaşa bilmək xırda məsələlərə və mübahisə edən rəylər içərisində tərəddüd etməmək üçün tarixi rəbitəni bilmək lazımdır. Yəni hər bir məsələnin necə əmələ

gəldiyini, onun inkişafında nə kimi əsas mərhələlərdən keçdiyi nöqtəyi-nəzərə əsaslanaraq hazırda hansı vəziyyətdə olduğunu nəzərə almalıdır. Aparılan tədqiqatlara əsaslanaraq qeyd etməliyik ki, identiklik haqqında mövcud baxışları iki mərhələyə bölmək olar. Birinci mərhələ klassik elmi yanaşma mərhələsi adlanır ki, bu dövrün görkəmli nümayəndələri məşhur psixoloqlar U.Ceyms, Z.Freyd, K.Yunq, J.Piaje, E.Fromm, C .Mid, C.Kuli və və başqaları hesab olunur. İkinci mərhələnin nümayəndələri isə müasir konsepsiyanın bünövrəsini yaradan E.Erikson, A.Maslou, R.Meyli, Q.Ollport, K.Rocers, X.Salliven, Y.Habermas, K.Xorni, M.M.Baxtin, L.S.Vıqotski, E.V. İlyenkov, A.N.Leontyev, S.L. Rubinşteyn, D.B.Elkonin, və başqalarının fikirləri birbirindən fərqli halda diqqəti cəlb edir.. Azərbaycanda isə identifikasiya problem B.Əliyev, K.Əliyeva, R.Kadırova və s. psixoloqlar tərəfindən işlənmişdir. Dini identifikasiyanın öyrənilməsinə isə, respublikamızda nisbətən az diqqət yetirilmişdir.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqat obyektı kimi ali təhsil alan müsəlman tələbə gənclərdə dini identifikasiyanın təzahür xüsusiyyətləri götürülmüşdür.

Tədqiqatın predmeti. Dini qaydalara riayət edən və riayət etməyən tələbə gənclərin dini identikliyinə təzahür xüsusiyyətləri təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi. Tədqiqatın məqsədi identifikasiya, xüsusəndə dini identifikasiya ilə bağlı nəzəriyyələrin ümumiləşdirilməsi və tələbə gənclərdə dini identifikasiyanın təşəkkül və təzahür xüsusiyyətlərinin öyrənilməsindən ibarətdir. Tədqiqatın əsas fərziyyəsi. Azərbaycan əhalisinin 94%-nin müsəlman olmalarına baxmayaraq onların yalnız 30%-e qədri dinin qaydalarına əməl edirlər. Tədqiqatın fərziyyəsi də belə qurulmuşdur ki, dinin qaydalarına əməl edən müsəlman tələbələrə dini identifikasiyanın səviyyəsi dini qaydalara əməl etməyən müsəlman tələbələrədən fərqlənir.

Tədqiqatın vəzifələri. Tədqiqat zamanı aşağıda göstərilən vəzifələr həyata keçirilmişdir: 1.İdentifikasiya, onun formaları ilə bağlı ədəbiyyatların müəyyənləşdirilməsi, nəzəriyyələrin ümumiləşdirilməsi; 2.Tədqiqat metodlarının müəyyənləşdirilməsi və tədqiqatın həyata keçirilməsi; 3.Dini identifikasiyanın mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsi.

Tədqiqatın metodikası və metodoloji əsasları. Tədqiqatın metodoloji əsaslarının ümumi, psixoloji və sosioloji müddəalar təşkil edir. Tədqiqatda "Tələbə gənclərdə dini identifikasiyanın səviyyəsini müəyyənləsdirmək üçün anket"-dən və "dini identifikasiyanın səviyyəsini müəyyən etmək üçün müxtəlif sözlərin rənglərə görə bölünməsi" üsulundan istifadə olunmuşdur. Tədqiqatda Bakı Dövlət Universitetinin müxtəli fakültələrinin tələbələri iştirak etmişdir. Ümumilikdə tədqiqatda 40 nəfər tələbə iştirak etmişdir.

İşin strukturu. Buraxılış işi giriş, 3 fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL. İDENTİFİKASIYA ANLAYIŞINA ƏSAS PSIXOLOJİ YANAŞMALAR

1.1. Psixologiyada identikliyin tədqiqinə əsas yanaşmalar

XX əsrin 40-cı illərində Erikson öz nəzəriyyələrində identiklik, identiklik böhranı terminlərinə əsaslanır. Onları psixopatologiyanın müxtəlif formalarının diaqnostikası zamanı aktiv istifadə etməyə başlayırlar. Ötən əsrin 50-cı illərində bu anlayışların müxtəlif şərhələrini təklif edirdilər. Aparılan tədqiqatlara əsaslanaraq qeyd etməliyə ki, identiklik haqqında mövcud baxışları iki mərhələyə bölmək olar. Birinci mərhələ klassik elmi yanaşma mərhələsi adlanır ki, bu dövrün görkəmli nümayəndələri məşhur psixoloqlar U. Ceyms, Z. Freyd, K. Yunq, J. Piaje, E. Fromm, C. Mid, C. Kuli və və başqaları hesab olunur.

İkinci mərhələnin nümayəndələri isə müasir konsepsiyanın bünövrəsini yaradan E. Erikson, A. Maslou, R. Meyli, Q. Ollport, K. Rocers, X. Salliven, Y. Habermas, K. Xorni, M. M. Baxtin, L. S. Vıqotski, E. V. İlyenkov, A. N. Leontyev, S. L. Rubinşteyn, D. B. Elkonin, və başqalarının fikirləri bir-birindən fərqli halda diqqəti cəlb edir.

İdentiklik (lat. "identifico-eyniləşdirirəm" deməkdir) ötən əsrin 70-ci illərindən Qərb ictimai elminin leksikonunda möhkəm yer tutan anlayışlardandır və sosial-psixoloji fenomen kimi E. Eriksonun 1969-cu ildə yazdığı "İdentiklik: gənclər və böhran" əsərində hərtərəfli nəzəri təqdim edilmişdir. Tədqiqatlar gedişində insanın məhz sosial identikliyinə cəmiyyətdə birgəyaşayış üçün çox önəmli olduğu üzə çıxmışdır. Vətəndaş şəxsiyyətinin formalaşmasının ən dinamik komponenti kimi onun formalaşması dövlətin və cəmiyyətin həssaslığını tələb edir.

İdentiklik qeyd edildiyi kimi, mürəkkəb struktura malikdir. Burada fərdi və kollektiv səviyyələrdən başqa, məqsəd, məzmun və meyar amillərinin vəhdəti də iştirak edir.

Qeyd edək ki, identiklik özündə müxtəlif aspektləri cəmləşdirir, identifikasiya isə - belə aspektləri təsvir edir. İdentiklik – nəticə, özünü müdafiə, qorunma, identifikasiya isə - uyğunlaşdırma, daim seçim prosesi, adətlərin, ustanovkaların, normaların qəbuludur. Bu səbəbdən də, identifikasiya prosesinin müxtəlif səviyyələrinin təsviri identikliyin dərk edilməsinin ardınca gedir.

“İdentiklik” termininin elmi praktikada ənənəvi yayılması Erik Eriksonun adı ilə bağlıdır. E. Erikson öz nəzəriyyəsində Uilyam Ceyms, Ziqmund Freyd kimi adları

göstərilən sələflərindən fərqli fikirlər söyləyir. Ceyms üçün identiklik – özünə münasibətdə subyektiv hiss, ətraf mühitə münasibətdə “eqonun” müqaviməti, yaradıcı gücdür. Onun fikrincə, həyatı aktivlikdə, yaradıcılıqda, əziyyətdə qurmaq lazımdır. Ceyms əsasən identiklik terminindən deyil, xarakter terminindən istifadə edir.

Real dünya hər birimizə fərdiliyimizlə birlikdə özünəməxsus şəkildə təsir edir. Fiziki vəziyyət mənəvi dəyərlərin kombinasiyasında özünü göstərir. “Geniş mənada insanın şəxsiyyəti insanın özününkü adlandırdığı hər bir şeyin ümumi cəmini təşkil edir: təkcə fiziki və mənəvi keyfiyyətlər deyil, eləcə də onun geyimləri, evi, həyat yoldaşı, uşaqları, qohumları. Dostları, onun etibarını və əməyi, malik olduqları atları, yaxtaları və kapitalları”. [15]

Əgər sintezdə olan hər hansı bir elementin görünüşünü dəyişsək və ya tamamilə məhv etsək bu zaman Ceymsin fikrinə görə biz patoloji vəziyyət əldə etmiş olarıq.

Patoloji vəziyyət şəxsiyyətin parçalanması, həyatı hissini yox olması, mənəvi ideallarının, daxili aləmin və dünyanın itirilməsi zamanı yarana bilər. Şəxsiyyətin parçalanmasına ən gözəl nümunə, amerikalı alimin fikrincə, Avqustinin inamına xidmət etməkdir. Həyatı hissələrin itirilməsinə misal Lyuterin, Hötenin, Tolstoyun təyatını göstərmək olar. O, Hötenin sözlərini misal gətirir: “Mənim həyatımın gedişinə etiraz etməyim heç bir əhəmiyyət daşımır. Əslində baxsaq, onda çətinlik və kədərdən başqa heç nə yoxdur. Həyat fasiləsiz olaraq eynilə yumrulanaraq aşağı düşür, onu isə daim yuxarı qaldırmaq lazımdır”. Bundan əlavə, Ceyms istənilən həyatda dağınıqlıq, pessimizmin zəruriliyini qeyd edir.

Ancaq Ceymsə görə, ontoloji zərurilikdən başqa öz daxilində aradan qaldırılmış narahatlıq vəziyyəti də mövcuddur. Müraciət etməyə (yönəltmə, işlətmə, dolanma), yenidən canlanma inam və firavanlığın əldə edilməsi daxili aləmə nail olma başa çatır. Bu zəif (ağır) proses möhkəm mənəvi güc tələb edir. Ancaq mükafat bəcarə (uğursuz) qəlbə öz – özü ilə birləşməli olur.

Bu prosesin effektivliyi U.Ceymsə görə, hər hansı fikrin mənəvi həyatın enerjisi mərkəzində yaranması və bu əlaqənin mərkəzi və ya periferik yer tutmasından asılıdır.

Beləliklə, Ceymsə görə, insanın iradəsinə yönəlmiş ideyalar qrupu – onun enerjisinin mərkəzində durur. Müxtəlif vəziyyətlərdə, bir-birilərini əvəzləyir.

Onlardan hər birinin özünün parlaq mərkəzi var. Mərkəzin ətrafında isə fikirlərimizin obyektini yerləşir.[2]

Özünə yönəlmə prosesi təkcə mənəvi həyatın mərkəzi vəziyyətindən asılı deyil, eləcə də insanın xarakterindən asılıdır. Elə insanlar olur ki, onlar böyük təşkilat bacarıqlara, geniş mənəvi ruha malik olurlar. Elə insanlar da olur ki, bütün bu keyfiyyətlərdən məhrum olur. Amerikan fəlsəfəsinin rəyinə görə, bu orta insanlar mənəvi görmədən (intuisiyadan) məhrumdurlar.

Beləliklə, öz yolunu tapma, bu yolda çatışmazlıqları bərpa etmək imkanı öz şəxsi enerji mərkəzinin mənbəyindən Ş mənəvi görməni təşkil etməyi şərtləndirməkdən öz fəaliyyətini müvəqqəti sərhədləndirmə imkanından asılıdır.

Müvəqqəti sərhədləri təsvir etmək olduqca çətindir, sanki “şüur sahəsi” və ya “tamamilə ruhi vəziyyət” anlayışlarını təyin etmək lazım gəlir. Onlar isə qəti şəkildə qeyd oluna bilməz.

İdentiklik nəzəriyyəsinin nəzəri sələfi müasir psixologiyanın banisi hesab edilən Z.Freyddir. Freydin uğurunu onun özünün istedadlı romanist və dramaturq olması ilə izah etmək olar, onun nəzəriyyəsi orta əsrlər pyesinin xarakteri, oradakı qəhrəmanlar, mənfi obrazlar, qəddar şəxslərin simasında təsvir olunur: Mən, O, Yüksək Mən, Eros Tanatosla mübarizə aparır. Müasir fransız mütəfəkkiri M.Serto onun haqqında yazırdı: Bu “sadə insanla müqavilə bağlamış diskursiv formada evlənən” öyrənci tələbə idi. Nəzəriyyə universallaşdırılmalı və tarixin reallıqlarına əsaslanmalıdır. Onun nəzəriyyəsi bütün problemlərin həllinə həyatda təhlükəsiz yeri təmin etməyə iddia edirdi.

Freydin uğuru elmi nəzəriyyənin və psixoloji terapiyanın uğurlu kombinasiyası ilə təmin olunub. Yüzdilliyin əvvəlində terapiyanın əsası qoyulmuş, mədəni modernizm və postmodernizm elementləri ilə müşayiət olunmuşdur. Şəxsiyyətin patologiyasının aradan qaldırılması, həqiqi arzuların, gələcək layihələrin və keçmişin psixoloji izlərinin ahəngi üçün özünüdərk etməyə nail olma vasitəsi kimi inkişaf etmişdir.

Əvvəlki kimi insanın gündəlik davranışının sisteməlik müşahidəsi yolunda forma almasına təsir ideyası S.Qrofun Transpersonal psixologiyasına Selterin özünəhərmət treninqində və s. böyük uğurla istifadə olunur.

Bu əlaqə ilə identiklik Freyd üçün – şəxsi, daxili aləm, insanın emosional gücüdür.

İdentikliyin inkişafında Freyd 2 müxtəlif prosesi fərqləndirmişdir:

- Bioloji – həyati silsilədə orqanizm canlı üzvi sistemlər arasında ierarxiyalı orqanizm olur.

- Sosial – coğrafi, tarixi və mədəni kontekstdə orqanizm qrupda sistemləşir.

İdentiklik termini həmçinin Freyd tərəfindən izah olunmuşdur.Freydə görə, identifikasiya vasitəsilə “Super Ego” formalaşır. İdentifikasiya - “Mən” in hədudlarından çıxmağa imkan verən və digərlərinin yaşantılarını hiss edən qrup şəklində əmələ gələn faktorlardır. İdentifikasiya – şüursuz vəziyyətdə subyektin obyekt ilə eyniləşdirilməsidir.Motivləri isə sevgini itirmə və cəzalandırılmaqdan qorxmaqdır.İdentifikasiyanın həqiqi səbəbi insanın bioloji təbiətində cəmləşmişdir.İdentifikasiyanın nəticəsi – valideyn “Super Ego”sunun izidir.İdentikliyin saxlanması şəxsiyyətin özünü təsdiq etməsinin müxtəlif formalarını şərtləndirir. Z.Freyd bunları müdafiə mexanizmləri adlandırır: sıxışdırma (impulsun boğulması), proeksiya (şüursuz vəziyyətdə öz hisslərini digərinin üzərinə köçürmə), qarışdırma, rəşionalizasiya (özünüaldatma, mütləq ideyaların rəşional izahına cəhd etmək). Müdafiə mexanizmləri istifadə edilən “Mən” obrazını saxlayır. [2]

Beləliklə, identifikasiya qarşılıqlı təsiri təsvir edir.Ancaq Freydə görə, belə qarşılıqlı təsir bioloji aspektdən müəyyən olunur.Əsas məqsəd bioloji adaptasiyadır.“Mən” üçün bioloji-psixoloji tarazlığın saxlanması əsas məqsəddir.Çünki identiklik əsas və ilkin identifikasiyanın tarazlıq şərtidir.İdentifikasiya tarazlanır, mədəniləşir, identiklik isə xilas olunur.

Z.Freydin davamçıları identiklik terminini dəqiqləşdirmiş və genişləndirmişlər: M.Kleyn “proyektiv identiklik” anlayışını təklif etmiş, A.Freyd “müdafiə identikliyi”, M.Eynsvort, C.Boulbi, M.Maler, R.Şafer, U.Meyssner identifikasiyaya

internalizasiya səviyyəsi kimi baxırdılar, hansı ki, obyektin münasibətlər kontekstində keçir, digər şəxslərə identifikasiya etmək imkanı verir.

Z.Freyd tərəfdarlarının hamısı üçün şüursuz strukturlara identifikasiya, subyektin keyfiyyətlərinə birbaşa köçürülmə fikirləri ümumidir; uşaqlıq yaşlarından prosesin məhdudlaşdırılması, aydın biliklərin olmaması, identifikasiya və identiklik anlayışlarının tez – tez eyniləşdirirdilər.

Z.Freydin davamçıları K.Yunq və A.Adler fərdi inkişafın gedişini birtərəfli və natamam hesab edirdilər.Fərdin özünəqapanması insanlığın qurulmasının təməli olmasına xidmət edə bilməz.Yunq və Adler sosial əhatənin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirirdilər.

Tarixi prosesə əsaslanan, fərdiyyətin təşəkkülünə aparan prosesi Yunq fərdiləşmə hesab edir.Fərdiləşmə – fərdin, varlığın cəmiyyətdən, kollektiv psixologiyadan fərqləndirilməsi prosesidir. Bu proses differensiasiyadır. Məqsədi isə fərdi şəxsiyyətin inkişafıdır .

Müasir dünyada müasir insana öz–özünü nizam – intizama salmaq, şəxsiyyətin daxili aləmi ilə ziddiyyətlərin ahəngini şərtləndirən vasitələri tapmaq lazımdır. Fərdiləşmənin məqsədi “özlüyə” nail olmaqdır. “Özlük” – bütün fərdi – yaş əlamətləri, mənəvi – etik keyfiyyətlər, estetik zövqləri ilə birlikdə bütöv birləşmiş (inteqrallaşmış) şəxsiyyətdir; bu insan psixikasının unikal mərkəzidir, onun ətrafında insanın bütün fərdi şəxsiyyət keyfiyyətləri strukturlaşır. Yunq özü qeyd edir ki, “Özlük” termini ilk dəfə M.Ekxart tərəfindən işlənilmişdir. “Özlük” – istənilən həyatın məqsədidir. O, şəxsiyyətin bütövlüyünün itirilməsinə avtomat və dözülməz yalnızlığa gətirib çıxaran saxta “Mən”in alınması təhlükəsinə qarşı durur. “Özlük” şüursuzluq və şüur arasında nəşədir, bədən, persona və “Mən”lə üst – üstə düşməyən şəxsiyyətin mərkəzidir. Bu, şəxsiyyətin tarazlıq nöqtəsidir.[2]

K.Yunq insanı fərdiləşməyə can atan kimi, A.Adler isə kamilliyə çatma kimi fərqləndirir. K.Xorni insanın özünügerçəkləşməyə canatma təbiətinə məxsus olduğu tezisini qəbul edir. İnsan özünüinkişafa can atır, özünü idealla eyniləşdirmək istəyir. “Mən” konflikti, hissələrə bölünməni üstələyir, özünü həyata əvvəlcədən hazırlayır, özünə və başqalarına görə məsuliyyət altına girir. İnsanın özü haqqında bilməsi

intellektual snobizm (təkəbbür) xarakteri daşımamalıdır, onun şəxsi emosional yaşantısı olmalıdır. Əsas odur ki, təkəb daxili güc haqqında fikirləşmək yox, onu daxili varlıq kimi həyata keçirmək lazımdır.

"Özlüy"ün digər təbiəti haqqında fikirlər Freydin davamçıları arasında Q.Sallivenə məxsusdur. O, özlük sistemini şəxsiyyətin müdafiə mexanizmi hesab edir. İnsanın onun fərdiliyində itirmə şərti altında şəxsi mövcud olma illüziyasını qurur.

Beləliklə, Yunq, Adler, Xorni, Sallivenin işlərində daxili "Mən" və cəmiyyətin qarşılıqlı təsirinin zəruriliyi xüsusi ilə qeyd olunur. Tədqiqatın bütün məntiqi psixi stabilliyinin əldə olunmasına, kamilliyinə və müdafiəsinə istiqamətləndiribdir. Əsas məqsədi bütövlük olaraq qalır. Məkanın ölçüsü artırılır. Burada şəxsiyyətin bütövlüyü – "Mən və dünya"nın qarşılıqlı münasibətləri qiymətləndirilir. Yenə də əvvəl olduğu kimi, subyektiv fərdi təcrübə xüsusi qeyd olunur.

Əsas tezis ondan ibarətdir ki, insan hal – hazırda olana adaptasiya olunur, gələcək və keçmişin təsirlərini nəzərə almır. Belə ki, təbii ki, XX əsrin 30-cu illərinə təsadüf edir.

E.Fromm Z.Freydin dərin kök salmış insan təbiətindən narsizm fikrini davam etdirərək tarixə narsizm və humanizmin daimi mübarizəsi kimi baxmağı təklif edir. Freyd insan illüziyasını şərh edir. Bildirir ki, o dünyanın mərkəzi, bioloji inqilabın zirvəsi, psixi təşkil olunmanın bitməsi deyil. Tənqidin, spektisizmin köməyi ilə elm, obyektiv fikir insanın özünü sevməsinin birtərəfliliyini ifşa edir. Ancaq insan yeni güclə narsizmi radio, televiziya, atom qurmaqla yenidən bərpa edir. Freyddən fərqli olaraq Fromm hesab edir ki, insan heç vaxt narsistik mahiyyətini üstələyə bilməyəcək. Fromm ümid edir ki, narsistik enerjini təkəb özünə deyil, bütün insanlığa şamil etmək olar. Bunu bütün dünya tarixi şərtləndirir, təkəb onda fərd özünü dünyanın sakini kimi hiss edir.

E.Fromm şəxsiyyətin bütövlüyünün bərpasını aktiv şəkildə müzakirə edərək identiklik terminindən istifadə edir. "İdentikliyə malik olmaq – yaşamaq, ancaq sahib olmamaqdır". "İnsan yaşayıb sahib olmamağı seçdikdə, o, həyəcan və özünəinamsızlıq, sahib olduqlarını itirmək qorxusu hiss etmir. Əgər "Mən" – bu mən

olduğum kimiyəm, ancaq sahib deyiləm, bu zaman heç bir güc məni təhlükəsizliyimlə hədələyə və məni identiklik hissindən məhrum edə bilməz”.

İdentiklik böhranı müasir cəmiyyətdə cəmiyyət üzvlərinin bürokratik maşınının əlində yaxın alət olması ilə yaranır. Böhranı üstələmək üçün gündəlik həyatda fərdi təşəbbüs üçün şərt qoymaq lazımdır.

E.Fromm artıq identiklik və identiklik böhranı terminlərini istifadə etmişdir. Öz sələflərindən fərqli olaraq o, insanın özünü müasir dünyada tapmasına imkan verən daxili potensialına xüsusi diqqət yetirir. Fromm Freyd, Adler, Yunq kimi insanın özünə deyil, başqası üçün mübarizəsinə xüsusi diqqət yetirir. Amerikan filosofu insanın ümumiyyə mənsubluğuna böyük əhəmiyyət verir və onun identifikasiyası üçün vəziyyətin mümkünlüyünü qeyd edir.[2]

XX əsrin ortalarında psixoanalitik istiqamətdə şəxsiyyətin daxili psixi strukturu, şəxsiyyətin narsistik nüvəsi, özlük şəxsiyyətin mərkəzi inteqralı kimi, bütöv “Mən” uğurlu özünügerçəkləşdirmənin əsası kimi labüdlüyü, fərdin və onun sosial mühitinin qarşılıqlı təsirinin tədqiqinin mühümlüyü anlayışları tədqiq olunmuşdur.

İdentiklik anlayışına növbəti yanaşma biheviörizmdir. İdentifikasiya – identikliyin formalaşması və möhkəmlənməsidir (D.Dollard, N.Miller, O.Maurer). İdentifikasiyanın məzmunu – obyekt və subyekt üçün ümuminin qurulması və onların subyekt tərəfindən mənimsənilməsi, deklamasiyalı (təntənəli) rollu münasibətlərin müəyyən edilməsi prosesidir. Dəyərli obrazlar (patternlər) hər iki istiqamətə bölünür.

İdentifikasiyanın kökləri – asılılıqların və bağlılıqların formalaşmasıdır. Əsas funksiyası – artıq hazır davranış formalarının yenilənməsini əldə etməkdir. İdentifikasiyanın məzmunu - subyekt və obyekt üçün ümumi dəyərlərin qurulması və onların möhkəmlənməsi prosesidir. İdentifikasiya möhkəmlənmə, imitasiya, ümumiləşdirmə, müşahidə, modelləşdirmə ilə, öyrənmə ilə əldə olunur. Bu prosesin səbəbi asılılıq və bağlılığın psixoloji formalaşmasıdır. İdentifikasiyanın əsas funksiyası artıq hazır davranış formalarının yenilənməsini əldə etməsidir.

İdentifikasiya nəzəriyyəsi koqnitiv proseslərin səviyyəsində də baxılmadı.Eləcə də, identifikasiya şüurlu səviyyədə baş verən prosesdir.

Beləliklə, bihevizizm nəzəriyyəsi identifikasiya – digərlərinin əlamətləri və ya atributlarının şüurlu və ya şüursuz köçürülməsidir.

İdentifikasiya nəzəriyyəsində müsbət qat bu prosesin koqnitiv aspektlərinin təhlilinə giriş, onun şüurlu şəkildə qəbul edilməsi olmuşdur. Bihevizizmdə identifikasiyanın təkə bioloji – psixoloji deyil, eləcə də sosial hesab etməyə başlamışdılar.

Bihevizistik nəzəriyyənin çatışmazlıqları indiyə qədər şəxsiyyətin inkişafı və münasibətinin təhlilinin olmaması ilə əlaqədardır. Belə ki, identifikasiyanın ilkin izahında (freidizmdə olduğu kimi Bihevizizmdə də) identikliyin əldə olunması prosesinin dərk olunmasına birtərəfli yanaşma üstünlük təşkil edir. O, identifikasiya məlumatında ya şüursuz səviyyədə, ya şüurlu səviyyədə - subyekt və obyektin formal - məntiqi ziddiyyəti yaranır. Bu obyektin xarakteristikasının sadə köçürülməsinə gətirib çıxarır, məsələn, valideynin subyektə formal – məntiqi interpretasiyası öz növbəsində subyektin özündə heç bir aktiv rolu etraz etmir: ya o, özü tərəfindən tanınmayan İd, Eronun təsirinə dözü, ya da o, sosial vəziyyətin qurbanına çevrilir. Bununla bərabər, identifikasiyanın fenomenoloji məzmunu tam açılmır.

Bir məsələ diqqəti cəlb edir ki, müasir identiklik nəzəriyyələrində fərdi aspekt kollektiv aspektlə müqayisədə ikinci dərəcəli hesab olunur, arxa plana keçirilir. İnsan həyatında ilk pillə kimi fərdi kimlik yaşanılan həyat boyu digər komponentlərlə zənginləşir, tamamlanır, dəyişir. Hesab edirik ki, kimlik komponentlərinin hər biri özünə görə əvəzsiz və dəyərlidir. Onların bir-biri ilə müqayisədə hər hansı birinə üstünlük verilməsi identikliyin məzmununa xələl gətirir.

Deyilənlərə yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, identiklik nəzəriyyəsinin inkişafında ilkin mərhələni yuxarıda göstərilən əlamətlərə görə formal – məntiqi kimi xarakterizə etmək olar.

1.2. E.Eriksonun identiklik nəzəriyyəsi

“İdentiklik” termini fəlsəfi, sosioloji, psixoloji lüğətə möhkəm daxil olmuş və özünə haqq qazandırmışdır. Bu işə, humanitar sahədə xüsusi töhfəsi olmuş

E.Eriksonun “Uşaqlıq və cəmiyyət”, “Cavan Lyuter”, “İdentiklik: cavanlıq və böhran” əsərləri işıq üzü gördükdən sonra baş vermişdir. O, elmi və praktik (klinik) fəaliyyəti Harvard, İels, Kaliforniya və Pitsburq universitetlərində keçmişdir.

İdentiklik termini ilk dəfə nəzəriyyədə işləndiyi vaxtdan, o, təkcə elmi deyil, gündəlik münasibətlərdə məşhurlaşmağa başlayır. Belə ki, o ilk vaxtlardan müxtəlif mənalar kəsb etmiş və gözlənilməz situasiyalarda istifadə olunmuşdur. Bu da onu göstərir ki, predmetin statistik mahiyyətinə baxmayaraq, fenomen özü tarixi təşəkkülün obyektidir.

Məlum olduğu kimi Z.Freyd identiklik haqqında çox az yazmışdır. Demək olar ki, E.Eriksonun nəzəriyyəsi psixoanalizin ideyasına daha yaxındır. Qeyd etmək lazımdır ki, E. Erikson ortodoksal psixoanalizin azsayla nümayəndələrinə məxsusdur. Artıq Vyana psixoanalitik institutunda oxuyarkən E.Erikson qeyd edirdi ki, “insanın freydist şəkli tam deyil...”. “Z.Freyd insanın fəaliyyət dünyasını, bütöv obrazlı aktiv işini qiymətləndirmir”. Dünyadan kənar “Mən”in gücünün yaradıcı insan fəaliyyəti ölçülən və anlaşılan deyil və insan həmişə - mifik Erosun əlində oyuncaq deyil. E.Erikson tez-tez qeyd edir ki, bizim sənaye əsrimizdə artan mexanizmlər, identikliyin aristokratik, aqrar, milli dəyərlərinin müvəffəqiyyətsizliyi Z.Freydin dövründə seksuallığı öyrəndiyi vaxtdakı kimi strateji tapşırıq olur.

Əlbəttə ki, identiklik termini Freyddən sonra da istifadə olunmuşdur. (daha doğrusu “Eqo – psixologiya”). İdentiklik fikrinin inkişafı A.Freydin, “Eqo – psixologiya” nəzəriyyəçilərinin – X.Hartmanın, P.Dappaportun, E.Krisinin işlərində qeyd olunur. Onlar qeyd edirdilər ki, psixoterapiyanın əsas məqsədi konfliktə həll etmək. Qorxulu vəziyyəti birləşdirməyə qadir “Mən”in inkişafı olmalıdır. “Mən”, “O” və “Üstün-Mən” arasında yerləşmiş passiv müşahidəçi deyil. Hartman aktiv şəkildə özünürepresentasiya terminini obyektiv representasiyadan fərqləndirir.

E.Erikson, X.Hartman, D.Papoport və E.Krisin kimi eqo-psixoloqların “psixoterapiyanın əsas məqsədi konfliktə həll etmək, qorxulu vəziyyəti birləşdirməyə qadir “Mən”in inkişafı olmalıdır” və bu kimi fikirlərini qəbul edərək, nəzəriyyəni inkişaf etdirir. “Mən”in inkişafının dövrləşməsinə, “Mən”in avtonomiya, yaşlılıq, məhsuldarlıq dövründə keçdiyi böhranlara nəzər yetirir. İdentiklik – “Mən”in

sosiallaşmış hissəsidir. Freydizmin əsas çatışmazlığı Eriksona görə, ətraf mühitin (Umwelt) kənarlaşdırılması faktoru idi. Ətraf mühit – təkcə kənarda deyil, fərdin özünün daxilində olan bütün ümumi mədəniyyətlər, keçmiş, indi, obyektiv dünyadır. Hər bir cəmiyyət identikliyin repertuarını təklif edir: uşağın, atanın, ananın identikliyindən tutmuş peşəkar və siyasi eyniləşdirməyə qədər davam edir. On beş illik praktik və nəzəri işlərini cəmləşdirərək E. Erikson “Mən”in öyrənilməsində üç əsas qatı fərqləndirir:

Birincisi, Erikson göstərirdi ki, “Freyd tərəfindən təsvir olunmuş psixoseksual inkişafın fazaları və “Mən”in inkişafının psixoloji mərhələləri mövcuddur”. Bunun əsasında fərd özünə və sosial əhatəsinə münasibətdə əsas orientasiyasını qurur.

İkincisi, Erikson təsdiq edir ki, “şəxsiyyətin təşəkkülü yeniyetməlik yaşında başa çatmır, bütün həyatı boyu davam edir”.

Üçüncüsü, hər bir mərhələnin özünəməxsus inkişaf parametrləri var. Həyat özündə onun bütün aspektlərinin ağır dəyişilməsini əks etdirir və bir mərhələdə problemin uğurlu həlli yeni problemin yaranmamasına insanı sığortalamır.

Beləliklə, ilkin olaraq təsdiq olunur ki, identikliyin qurulması – insanın özünün davranış modelini qurmasıdır. Bu isə iki əlamətə malikdir: o insanın həyatı boyu dəyişir və bu praktikada həyata keçirmək üçün olduqca uzunmüddətlidir. İdentifikasiya prosesinin insan modelinin qurulması çərçivəsində kifayət qədər uzunmüddətli olması və real aləm ilə eyniləşdirilməsi fikri irəli sürülmüşdür. İdentiklik modelinin müxtəlifliyi insanın tarixi inkişafının müxtəlifliyində əks olunur.

E.Erikson üçün identikliyin mahiyyətinin başa düşülməsinin əsas şərti onun tarixiliyidir. İstənilən təhlildə (sosioloji, fəlsəfi, filoloji) identikliyi nəticə və ya nail olma kimi təqdim etmək olmaz. Onun saxlanılmasının əsas faktoru – tarixilikdir. Hər bir fərd sosial dəyişiklik axınında tarixə qoşulub. Psixososial identikliyin öyrənilməsi üç tərəfli qarşılıqlı təsirdən asılıdır: fərdin qrupda rollu inteqrasiyası ilə şəxsiyyətin əlaqəsindən; onun həmin dövrdəki ideologiyasına istiqamətlənmiş obrazından; tarixi anlarla həyatın tarixindən. İnsan həyatı–fərdi inkişaf prosesində və sosial şərtlər altında, nəsillərin qarşılıqlı təsiri prosesində yaranmış, fərdi ruhun və zamanın mənəvi axtarışının, qabiliyyətlərin kombinasiyasının, keçmiş zamanda qurulanların,

imkanların, indiki anın, dərk olunmayan müqəddimələrin təkrarolunmaz sintezidir. Tarixi identiklik belə yaranır. Tarixdə identiklik haqqında nəzəri sual identikliyin totalitar görünməsi və tamlıq dövrü arasında gərgin münasibət yaranır. Bu isə onun kəskin və mütləqiyyətli anını gücləndirir.

E.Erikson identikliyi birmənalı şəkildə müəyyən etməyə çalışır. Onun fikrincə, identiklik - şəxsin eyniyyət hissi və tarixi fasiləsizliyidir. O, özünü eyniyyət kimi qəbul etməyə, zaman və məkanda öz mövcudluğunun dərk olunmasına əsaslanır. “Digərləri” mənim oxşarlığımı (eyniyyət) və fasiləsizliyimi qəbul edirlər. İdentiklik - uşaqlıq dövründə uğurlu eqo–sintez və resintezin nəticəsində yaranmış konfigurasiyadır. O, tədricən istedadı, baza qabiliyyətlərini, əhəmiyyətli identifikasiyanı, effektiv müdafiəni, uğurlu sublimasiya və daimi rollarını birləşdirir.

E.Eriksona görə, identikliyə malik olmaqla: özünün dəyişilməz şəkildə situasiyadan asılı olmadığını hiss etmək; öz şəxsi fasiləsizliyi və bu fasiləsizliyi digər insanlarla əlaqəli duymaq; keçmiş, indini və gələcəyi tam halda qavramaq, öz həyat planını qurmaq, keçmiş əsasında indiyə müqavimət göstərməkdir. Bununla bərabər, gələcək yol – xarici dəyişiklik deyil, daxili reformadır. İdentikliyin strukturu üç sırada təşkil olunma kimi təqdim olunur.

Birinci sıra – somatikdir – orqanizm xarici mühitlə daimi qarşılıqlı təsirdə öz tamlığını saxlamağa can atır. İkinci – şəxsi – o şüur və davranışda daxili və xarici təcrübəni inteqrasiya edir. Üçüncü – sosial sıra – insanlar tərəfindən birgə dəstəklənir.

Beləliklə, identikliyin inkişafı üç prosesin qarşılıqlı təsiri nəticəsində inkişaf edir – bioloji, sosial və “eqo”. “Eqo” əsas funksiyanı həyata keçirir, o, birinci və ikinci prosesi birləşdirir. “Eqo” “O” və “Super - eqo” səviyyəsində sakindir. İki kənar arasında balanslaşdırma rolunu oynayır. “Eqo” - tarixi həqiqətdə qurulmuş, “O”-nun niyyəti və “Super - eqo”-nun məcburiyyətinə qarşı müdafiə mexanizmləri axtarılır. “Eqo” – fərdin daxili nizam –intizamı üçün daxili institutdur, hansı ki, bundan da xarici nizam- intizam asılıdır. Fərdin can atdığı optimal eqo –sintez, cəmiyyət və mədəniyyətin can atdığı optimal metabolizm mövcuddur. Hər dəfə hər hansı sosial və ya bioloji dəyişiklik baş verdikdə “eqo”-nun inteqrasiya edici işi vacibdir.

Ego – sintezin itirilməsi “Mən”dən fərqlənir.E.Erikson “Mən”i yuxarı anlayış kimi hesab edir.“Mən” – bədən (cisim), personallıq, həyatda rollar və müxtəlif “öz”lərdən ibarətdir.

Məsələn, “Mən” - gəzəndə, “Mən” – atda, “Mən” – diş həkimi kreslosunda və s., bütün hallarda insan “Mən” deyir. “Mən” digərinə qarşıdır.Ancaq “Mən – başqası – Ego” üçlüyündə axırıncı yenidən əsas rol oynayır. “Ego” daxili agentdir, sintez yolunda bizim uzlaşma mexanizminizi, bizim fikirlərimizə daxil olmağa can atmış və bizdən fəaliyyət tələb edən bütün təəssüratlar, emosiyalar, yaddaşlar, impulslarla pərdələnir. “Ego” bizim üçün şüursuzdur, ancaq biz həmişə onun işində əmin ola bilərik.

“Ego”nun əsas tapşırığı – bütövlüyünü gücləndirmək üçün təcrübənin qazanılmasında ustalığı təmin edir.Bütövlük – məhsuldar təşkilatda eyni zamanda yerləşdirilmiş, açıq və dərin sərhədlərin, hissələrin ansamblıdır.Əks halda, totalitar şəxsiyyətə çevrilmə təhlükəsi yaranır.Totalitarlıq şəxsiyyətin ciddi sərhədləri ilə fərqlənir.

İdentikliyin təşəkkülü E.Eriksonun səkkiz mərhələli epigenetik proqramında çox geniş yer almışdır.Hər bir yeni mərhələdə yeni elementlər yaranır, köhnələr isə atılmış olur.İnkişaf refleksiyanın köməyiylə mental inkişafbütün mərhələlərdən həyata keçir.

İdentikliyin təşəkkülü üç formada həyata keçir: interoeksiya – obrazda ibtidai yanaşma, məsələn, belə vəziyyət təhlükəsizlik duyğusunu təmin edir; identifikasiya – təbiətin, cəmiyyətin əhəmiyyətli və hörmətli nümayəndələrinin köməyiylə interaksiya yolunda formalaşır, identikliyin formalaşması – unikal (müstəsna) məqsəddə birləşmiş identifikasiya ansamblı.

İstənilən proses kimi identikliyin təşəkkülü yeniyetməlik dövründə yaşanan böhrandan keçir. İdentiklik böhranı E.Eriksona görə, identiklik elementinin konfigurasiyası və ətraf mühiti özündə əks etdirmə üsulu arasında konflikt dövrüdür. İdentiklik böhranının yaranmasına aiddir: yaxınlıq, intimlik, zaman perspektivinin dağılması, neqativ identikliyin seçilməsi, rolların qarışması problemi. İdentiklik hissənin tədricən şiddətlənməsi şəxsi təcrübəyə əsaslanır, dövrü tarazlığı rədd

edir. Ancaq o, tamlıq və tamamlıq öz yerini ümitsizlik və pisliyə, intimlik – izolyasiya, identiklik – rolların qarışması itir. Beləliklə, identiklik böhranı – identikliyin təşəkkülü üçün qanunauyğun mərhələdir.

E.Eriksonda əsas və həll olunmamış sual budur: “Böhranı necə üstələmək olar?” Bu suala cavabı Erikson tərəfindən işlənmiş M.Lyuterin, Qandi, M. Qorki və T.Ceferson, A.Hitlerin psixoanalitik bioqrafiyasında, Z.Freydin və B.Şounun həyatından istinadlarda tarixi identikliyin tədqiqində tapa bilərik. Bu yönəlişlik E.Erikson üçün kollektiv və fərdi identikliyə münasibətdə dahi insanların həyatını tədqiq etmək maraqlıdır.

Erikson üçün bu şəxsiyyətdir, hansı ki, əsrlərin xüsusi çarpışması ilə “xəstələnmiş” hesab olunur. Bioqrafiyanın məntiqi belədir, reformator mədəni – tarixi konfliktə şəxsi konfliktə çevirir. Ancaq özünükini həll etmək üsulu – bütün ümumi konfliktlərin həlli modelidir. Məsələn, ümumi böhran fonunda Lyuterin, Freydin, Şounun atası ilə böhranı həyatı təcrübənin qazanılması çərçivəsində bütün ümumi böhranları başa düşməyə və dərk etməyə kömək edir.

Bu səbəbdən də E.Y.Solovyev “Bioqrafik təhlil tarixi – fəlsəfəsi tədqiqatın növü kimi” məqaləsində Eriksonu inkişafın məntiqi və əsrlərdən qalmış daxili konfliktlərin yetişməsinin asanlaşdırılmış dərk olunmasına görə tənqid edir. Məsələn, o, Lyuter identikliyin sərt və avtoritar atanın təsiri altında necə formalaşmasını göstərir. Sonralar sadə, hökmran şəxslərlə münasibətdə qanunauyğunsuzluq və haqsızlığı dərk etməyə kömək etmişdir. Ancaq bizim baxışımıza görə, çox çətin ki, belə sadə və ümumi paralelizm E.Eriksona məxsus olsun.

E.Eriksonun metodoloji xəzinəsini araşdırarkən fərdi konkret tarixin tədqiqində onun haqlı olduğunu qeyd etməmək mümkün deyil. E.Eriksonun fikrincə, Lyuter “mədəni – tarixi konfliktin interiorizasiyasında və onların məchul – yaradıcı həllində adekvat qabiliyyətlərə malik şəxsdir”. M.Lyuterin identikliyin kökləri “burda mən dururam” (Here I stand) frazasında tamamlanır. Erikson Lyuteri Freydlə müqayisə edir. Onlar daxili azadlığı genişləndirmək üçün birləşməyə güman edirdilər. Hər ikisi yaşla bağlı problem yaşamış, ataları ilə konfliktləri olmuş, hər ikisi dumanlı xarici narahatlığa daxili mənəvi sakitliyə çevirməni həyatın əsas məqsədləri etmişlər.

Yuxarıda qeyd olunanlar bizə ilk dəfə identiklik modelinin (sonradan biz görəcəyik ki, model təkcə fərdi identiklik deyil, eləcə də kollektivdir.)Erikson tərəfində irəli sürüldüyünü deməyə icazə verir.Bu modelin isə aşağıdakı əlamətləri fərqləndirilir.

- Bu model identikliyin ictimai əhatənin təsiri kimi şəxsi komponentini nəzərə alır.İctimai mühitlə şəxsi olan arasında baz münasibəti ana- uşaqları durur. Bu ilkin münasibətlər miniatürdə ümumi system təqdim edir, ona yaxınlaşmağa, təbii və social dünyasını qavramağa, qeyri – müəyyən olanları üstələməyə, xaosa qarşı durmağa, öz şəxsi dünyəvi nizam – intizamını qurmağa imkan verir.
- O, öz strukturuna malikdir, eqo, somatik, şəxsi və sosial nizam intizamı, əhəmiyyətli identifikasiyanı, istedad, baza qabiliyyətləri, eqo – ideallar, cismani özlük, eqo – inteqrallıq, baz inamı kimi elementləri aid edir.İdentikliyin təşkili strukturu introeksiya, identifikasiya, identikliyin formalaşmasından ibarətdir. Ondan müxtəlif səviyyələr fərqlənir – ana-uşaq, bioloji-şəxsi-sosial, fərdi-kollektiv identiklik.
- Model tarixidir.İlk dəfə amerikan psixoanalitiki ictimai elmə identiklik böhranı anlayışını gətirərək təşəkkül etmiş şəxsiyyət və konservativ – eqo arasında konfliktə göstərir. Bir tərəfdən identikliyin müxtəlif modelləri göstərilir, digər tərəfdən isə həyatı boyu belə modellərin mövcudluğu olduqca uzun müddətlidir. Onda ictimai – tarixi problemlər kimi təbii – bioloji tələbatlar da nəzərə alınır. Bizim baxışımıza görə, məhz identiklik böhranı nəzəriyyəsinin təklif olunması avstro – amerikan mütəfəkkiri XX əsrdə identiklik ideyasının müəllifi etmişdir. İdentikliyin itirilməsi qorxusu, onu yenidən qazana bilməmək, özlüyün qorunmaması və qeyri – müəyyənliyi ETİ əsrində əvəllərə açıq – aydın şəkildə təqdim olunanı refleksiya etməyə məcbur edir. İdentikliyə refleksiya identiklik böhranı anından yaranmağa başlayır.
- Modeldə determinizm və qeyri – müəyyənlik arasında totalitarizm və açıqlıq arasında münasibət nəzərə alınır. Hakim mövqedə duran isə nizam – intizama can atma, bütövlük və totallıq.

Beləliklə, onun izahında identikliyin təşəkkülü məntiqi böyük ehtimalla əvvəlcədən müəyyən edilmişdir – tarixi zamanda ana-uşaq münasibəti, bioloji, şəxsi, sosial, nizam-intizamın uzlaşması, eqonun sintezi və resintez üsulu. Böyük ehtimalla identikliyin tədqiqi onlar üçün fərdi qəbul olunur. Sonralar biz göstərəcəyik ki, Eriksonu kollektiv identikliklə bağlı suallar da maraqlandırır. O, hətta bu anlayışları fərqləndirir.

Bundan əlavə, Erikson üçün identikliyin öyrənilməsi məntiqi təkamül, inkişaf üçün ədalətlidir. Ancaq tarixin inqilabi anlar üçün xarakterik deyil. Tədqiqatçıların ilk dəfə identiklik böhranı anlayışını istifadə etməsinə baxmayaraq o, onu tarixi, ictimai proseslərlə deyil, insan həyatı, qisməti ilə bağlayır.

Məsələn, müasir texniki inqilab şərtlərində gənclərin vəziyyətindən danışıraq, E. Erikson identiklik böhranının sui-istifadə edilmiş stasiyalarından xəbərdar edir, ancaq belə inqilabi stasiyalarda identikliyin əldə olunması üsullarını nəzərdən keçirmir.

Nəhayət, E. Erikson da identifikasiya prosesində intuitive – şüursuz aspektlər şüurlu – reflektiv aspektlər üzərində üstünlük təşkil edir. Məhz buna görə də o, “eqo”nun təbiəti, identikliyin özünün, eqo – inteqrasiya haqqında suala cavab vermək vəziyyətində deyil. E. Erikson üçün “Eqo” – insanın özündə yüküdür. Onun həllinə cəhd göstərilməsinə baxmayaraq problem həll edilməmiş qalır.

Beləliklə, identiklik böhranı – identikliyin təşəkkülü üçün qanunauyğun mərhələdir. Tədqiqatçıların ilk dəfə “identiklik böhranı” anlayışını istifadə etməsinə baxmayaraq, E. Erikson onu tarixi, ictimai proseslərlə deyil, insan həyatı, qisməti ilə bağlayır.

1.3. İdentifikasiyanın əsas formaları (dini, milli, etnik, gender və s.)

İdentiklik - müxtəlif sosial, milli, dil, siyasi, dini, irqi mənsub olduğu qruplar və ya icmaların xassələrini özündə əks etdirən insan psixikasının məhsuludur.

İdentifikasiyanın növlərini iki kateqoriyaya ayırırlar. Birinci kateqoriyaya etnik, dini, ərazi və qlobal identiklik daxildir. İkinci kateqoriyaya milli, dini, regional, sub –

kontinental, qrup, təbəqələşmə identikliyi aid edilir. Bəzi identifikasiya formaları isə qarışıq xarakter daşıyır.

Milli identiklik - Tarixi təcrübədən bəllidir ki, qloballaşma şəraitində və geosiyasi proseslər kontekstində hər bir xalqın və millətin öz mövcudluğunu qoruyub saxlaması, inkişafı sistemə daşıyan bir sıra fundamental amillərlə bağlıdır. Bu amillərin başında ilk növbədə milli identiklik və özünüdərk gəlir. Xüsusilə də qloballaşma dövründə milli özünüdərk, identiklik və inteqrasiya bir millətin bütövlüyünü təmin edən və onu qoruyub saxlayan ümumi mexanizm qismində çıxış edir. Başqa sözlə, milli identiklik və milli kimlik xalqın və millətin bütövlüyünü və mövcudluğunu təmin edən həyati ünsürdür. Bəzi araşdırmaçılar isə belə bir yanaşma ilə çıxış edirlər ki, xalq, geniş mənada isə millət insanların tale birliyidirsə, milli özünüdərk və identiklik, eyni zamanda, eyni milli-etnik köklərə malik olan xalqların paritet inteqrasiyası bu birliyin təminatçı faktorudur. Dolayısıyla, nəzəriyyəçilər qloballaşma şəraitində xalqların öz mövcudluğunu qoruyub saxlaması, paritet inteqrasiyası nöqteyi-nəzərindən milli identikliyə, həmrəylik və bütövlük amilinə xüsusi diqqət yetirirlər.

Elmi baxımdan identiklik nəzəriyyəsi hazırda üç yanaşma çərçivəsində nəzərdən keçirilir: primordializm (ot anql. primordial-əzəli, ilkin), konstruktivizm və instrumentalizm; Birinci yanaşma tərəfdarları milli identikliyi insan birliklərinin tarixən formalaşmış yaşayış ərazisi, dil, din və s. kimi meyarların tarixi-mədəni ümumiliyi kimi qəbul edir. Bu yanaşmada milli identiklik birdəfəlik və həmişəlik formalaşan, etnik identikliyin daha çox inkişaf etmiş, kamilləşmiş səviyyəsini ifadə edir. Bir tərəfdən etnomilli birliklərin formalaşmasının obyektiv-tarixi faktorlarının mütləqləşdirilməsi, digər tərəfdən isə etnos və milləti fərqləndirən aydın meyarların olmaması bu yanaşmanın nöqsanlı cəhətidir.

Konstruktivizm çərçivəsində milli identikliyin insanın ardıcıl düşünülmüş və məqsədyönlü söylərinin nəticəsi kimi ortaya çıxdığı, buna görə də proses olduğu və dinamik təbiəti qeyd edilir.

Instrumentalizm də bütövlükdə buna bənzər nəzəri müddəalar irəli sürməklə yanaşı, milli identikliyi, başlıca olaraq, insan birliyinin konkret məqsədlərə nail olmaq üçün siyasi səfərbərliyini təmin edən vasitə (instrument) hesab edirlər.

Milli identikliyin həssas və kövrək məsələ olduğu nəzərə alınaraq onun bitkin mənzərəsinin yaradılması üçün hər üç mövqeyə kompleks yanaşma, hesab edirik ki, önəmlidir.

Mikro və makroidentiklik müstəvilərinin, məna hüdudlarının, tarixi dinamikasının, fərdi və kollektiv identiklik böhranı yaşanmasının, onların aradan qaldırılmasının səbəblərinin ümumi təhlili önəmlidir.

Hesab edirik ki, mövcud identiklik konsepsiyalarından "ya bu, ya da o biri" prinsipi ilə tətbiq etmək düzgün deyil. Romantik primordializm XXI əsrin reallığında milli quruculuğun formalaşması üçün kifayət deyil. Xüsusilə də, erməni kimliyinin mənfi identikliyi kimi keçmişin obrazı üzərində qurulan bu model gələcəyi olmayan bir əngələ çevrilmişdir. Buna görə də konstruktivizm və instrumentalizmin, istər etnomilli, istərsə də vətəndaşlıq identikliyi konsepsiyalarının sintezi ən optimal variantdır.

İnsanın özünü cəmiyyətdə yerinə, ictimai baxımdan məqbul sayılan mədəni-mənəvi oriyentirlərə və davranış modellərinə, sosial institutlara və münasibətlərə aid etməsinə əsaslanan təsəvvürlər sistemi sosial identiklik adlanır.

Sosial identikliyin ən mühüm vahidləri "böyük birliklər"- ictimai qruplar, konfessiyalar, etnoslar, dövlət və sivilizasiyadır. Qloballaşma və informasiya cəmiyyətinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq müasir insan üçün dəyərli hesab edilən oriyentirlər sisteminin geniş seçimi sosial identikliyin bütövlüyünün parçalanmasını şərtləndirir, "multikultur vətəndaşlıq" anlayışı bunu ifadə edir. Hazırda geniş yayılan "ikiqat", hətta "üçqat" vətəndaşlıq bu cür çox tərkibli identikliyi hüquqi cəhətdən legitimləşdirir.

Milli identiklik dünyəvi cəmiyyət üçün səciyyəvi olan, həm də Qərbdə meydana gələn bir hadisədir. O, mənsub olduğu, yaşadığı xalqın, millətin çərçivəsində birliyi təmin etməyi nəzərdə tutur. Dini identiklikdə bu komponent iştirak etmir. Burada millət anlayışı yoxdur, ümmət var. Çünki qeyd etdiyimiz kimi, millət etnosdan fərqli

olaraq sırf dünyəvi, Avropa hadisəsidir və burjua inqilabları dövrünün hadisəsidir. Təsadüfi deyil ki, bu gün dünyada sabitliyin olmadığı, dövlətçiliyin təhlükə altında qaldığı, milli identikliyin və birliyin zəif olduğu əsas bölgə islam ölkələridir. Qloballaşmanın da zəiflətdiyi bu proseslər qeyri-bərabər şəkildə davam edir.

Maraqlıdır ki, milli identikliyi zəiflədən digər amil - neoliberalizmdir, qlobalizmdir və o da dini fundamentalizmlə səsləşir. Çünki milli maraqların keşiyində duran milli dövlət neoliberal qloballaşma tərəfdarlarına sərf etmir. Qərb ölkələrində yaşanan identiklik böhranının bir səbəbi də budur.

Müasir dünya - çoxsaylı kimliklər dövrüdür. İlk baxışda elə görünə bilər ki, insana azadlıq verilib və o özünü hansı etnosa, xalqa, mədəniyyətə mənsub edirsə, öz işidir.

Kollektiv identiklik meyarlarının müəyyən edilməsi yönündə axtarışlar hətta milli dövlətin tarixən bir neçə əsrə bərabər tarixə malik olduğu ölkələrdə də davam edən bir prosesdir.

Milli identiklik xalqın, millətin siyasi institut kimi təşkilatlanmasının legitimlik meyarı kimi çıxış edir.

1. Milli identiklik şəxsiyyətin özünü müəyyən millətə mənsubluq hissini şüurlu olaraq dərk etməsinin nəticəsi olub, kimliyini müəyyən edən sosial-psixoloji və sosial-mədəni fenomendir. Buna görə də makro və mikroidentiklik müstəvilərini özündə daşıyır. Bu müstəvilər etnik identiklik səviyyəsindən milli və vətəndaşlıq identikliyi səviyyəsinə doğru dinamikanı, identikliyin məzmununun daha da zənginləşməsi və tamamlanmasını nəzərdə tutur.

2. Milli identiklik çoxqatlı mahiyyətə malikdir. Buraya dini, mədəni, mənəvi, sosial, siyasi və s. identiklik qatları daxildir. Ən vacib olan - milli identikliyin formalaşmasında bu qatlar arasında balansın saxlanılmasına nail olmaqdır. Belə ki, məsələn, dini identikliyin digərlərini üstələməsi bütövlükdə balanssız pozur və sonda ziyan çəkən yenə də milli identiklik olur. Nəticə - kosmopolitizm, desakralizasiya, nihilizm, marginallaşma kimi böhran məqamları yarada bilər. Bu baxımdan hər bir qatın öz əvəzsiz rola malik olmasını nəzərdə saxlamaq, hər birinin formalaşmasında hədlərin və nisbətənlərin gözlənilməsi həyati vacib məsələdir.

3. Milli ideya müfəviq olaraq "milli ideal" anlayışını gündəmə gətirir.

İdentikliyin fərdi və sosial səviyyələri mövcuddur. Fərdi (şəxsi) kimlik - insana xas olan unikal və bənzərsiz xüsusiyyətlərin, həyatı və onun mənasına dair özünəməxsus cəhətlərin ifadəsidir. Sosial və ya kollektiv kimlik - ən ümumi mənada insanın özünün yaşadığı sosial mühitin normaları və gözləntilərinə, meyarlar sistemində müvafiq olaraq kimliyinin formalaşmasını nəzərdə tutur.

Etnik identiklik – Sosial identikliyin ən mühüm vahidləri "böyük birliklər"-ictimai qruplar, konfessiyalar, etnoslar, dövlət və sivilizasiyadır. Qloballaşma və informasiya cəmiyyətinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq müasir insan üçün dəyərli hesab edilən oriyentirlər sisteminin geniş seçimi sosial identikliyin bütövlüyünün parçalanmasını şərtləndirir, "multikultur vətəndaşlıq" anlayışı bunu ifadə edir. Etnik identikliyə qədim dövrlərdən fikir verilmişdir. Etnik identiklik insanın özünü öz etnosunun üzvü kimi qavramasını təmin edir. Bu zaman şəxs öz etnosuna "biz", digər etnoslara isə "özgə" kimi yanaşır.

Gender identikliyi - insanın kişi və ya qadın qrupuna mənsubiyyətini xarakterizə edən sosial eyniyyətin strukturudur. Bu zaman insanın özünü neçə kateqorizə etməsi daha əhəmiyyətlidir. Eyniyyət anlayışı əsaslı sürətdə ilk dəfə E. Erikson tərəfindən müəyyənləşdirilib. Bu anlayış insan tərəfindən öz varlığını zaman ölçüsünün dərk olunmasına istinad edir; insana öz mövcudluğunu, öz bütövlüyünü qavramağı şərtləndirir; öz nadirliyini və təkrarsızlığını görməklə yanaşı, digər insanlarla bənzərlik dərəcəsini müəyyən etməyə imkan verir. Ötən yüzilliyin 80-ci illərindən etibarən sosial eyniyyət nəzəriyyəsində gender eyniyyəti etnik, professional, vətəndaş və digər strukturlarla yanaşı şəxsiyyətin sosial eyniyyəti strukturlarından biri kimi təfsir edilir. Oğlan və qızlarda eyniyyətin formalaşdırılması prosesinin analizinin ümumən qəbul etdiyi yanaşma - cin-rol sosializasiyası nəzəriyyəsidir. L. Kolbergin fikrincə, məktəbəqədər yaş dövründə gender stereotiplərinin formalaşdırılması uşağın ümumi intellektual inkişafından asılıdır. Və bu, sosial cəhətdən möhkəmləndirilmiş məşqlərin təsiri ilə yaranan passiv proses olmayıb, özünü - kateqorizənin təzahürü ilə əlaqəlidir. Məktəbəqədər yaşlı uşaq, qadın və ya kişi olmaq haqqındakı təsəvvürləri mənimsəyir, sonra özünün oğlan və ya qız olduğunu müəyyən edir, daha sonra isə özünü gender eyniyyəti barədə təsəvvürlərə uyğunlaşmağa çalışır. Sosial öyrənmə

nəzəriyyələri gender eyniyyətinin formalaşdırması mexanizmlərini gözdən keçirərək, biheviörizmin əsas Prinsipi olan - şərtləndirmə prinsipini dəyişir. Yaşlılar oğlan uşaqlarını maskulin davranışına görə rəğbətləndirir və feminist davranışa görə töhmətləndirirlər, qızlarlı isə, əksinə. Bu zaman uşaq əvvəlcə öz cinsinə müvafiq davranış nümunələrini fərqləndirməyi, daha sonra müvafiq qaydalara əməl etməyi öyrənir və nəhayət, bu təcrübəni öz «Mən» obrazında birləşdirir. Yaşlıların «Mən» konsepsiyasının və gender eyniyyətinin öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqatlar göstərir ki, gender eyniyyəti - tamamlanmamış nəticədir. Həyat boyu o, sosial və mədəni dəyişikliklərdən, eləcə də şəxsiyyətin şəxsi fəallağından asılı olaraq, müxtəlif məzmunlarda davam etdirilir. Gender eyniyyəti anlayışı cinsi rollar eyniyyəti anlayışından daha genişdir və seksual eyniyyət anlayışı ilə sinonim deyil. Seksual eyniyyət insanın seksual davranış kontekstində özünüqavrama və özünü təsvir xüsusiyyətləri nöqtəyi-nəzərindən təsvir oluna bilər.

Seksual identiklik – İdentikliyin bu forması gender identikliyinə yaxın olsa da ondan fərqlənir. Gender identikliyi özünü öz cinsinin üzvü kimi hiss etməyinə zəmin yaradırsa, seksual identiklik seksual oriyentasiyanı özündə ehtiva edir.

Homoseksuallıq — (yun. ὁμός - eyni, lat. Sexus-cins) eynicinslilər arasında yaşanan romantika, eşq və ya cinsi əlaqə. Homoseksuallıq geniş mənada insanın mövcud olan seksual növlərindən (orientasiya) biri olub, özündə homoseksual orientasiya (öz cinsindən olanlara seksual meyli), homoseksual identiklik (özünü homoseksual orientasiyalı biri kimi dərk etmə) və homoseksual davranışı (öz cinsindən olanlarla seksual təcrübə) birləşdirir. İnsanlarda mövcud olan digər iki seksual orientasiyalara biseksuallıq və heteroseksuallıq aiddir. Kişi cinsindən olan homoseksualların geniş yayılmış adlarından biri gey olaraq tanınır. Gey sözü fransız dilində olan "gai" sözündən yaranmışdır. Bu sözün tərcüməsi "əhli-kef" mənasını verir. Gey sözünün homoseksuallara aid edilməsi isə 1960-cı illərdən başlanılmışdır.

Biseksual - Həm öz, həm də qarşı cinsin nümayəndəsinə cinsi meylin olması.

Heteroseksuallıq — yun. ἑτερος başqa və лат. sexus -seks) — əks cinsə qarşıemosional, romantik, erotik yaxud cinsi meylin olmasıdır. seksualoriyentasiyaların ən geniş yayılmış formalarından biridir.

II FƏSİL. DİNİ İDENTİFİKASIYA VƏ DİN PROBLEMI

2.1. MüasirAzərbaycanda dinə münasibət

Müasir Azərbaycan və din

Azərbaycanın dinləri ölkənin indiki ərazisində yaşayan xalqlar və etnik qruplar arasında yayılmış dini cərəyanların məcmusundan ibarətdir. Azərbaycan Respublikasında müxtəlif dini konfessiyalar fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 48-ci maddəsinə əsasən, hər bir şəxs vicdan azadlığına malikdir. Dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirmək, hər hansı dinə təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etmək və ya heç bir dinə etiqad etməmək, dinə münasibəti ilə əlaqədar əqidəsini ifadə etmək və yaymaq hüququna malikdir. Konstitusiyanın 18-ci maddəsinin 1-3 bəndlərində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasında din dövlətdən ayrılır, bütün dini etiqadlar qanun qarşısında bərabərdir, insan şəxsiyyətini alçaldan, insanlıq prinsiplərinə zidd olan dinləri yaymaq və təbliğ etmək qadağandır. Eyni zamanda dövlət təhsil sistemi də dünyəvi xarakter daşıyır.

"Dini etiqad azadlığı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1992) hər bir şəxsin dinə münasibətini müəyyənləşdirmək və ifadə etmək hüququna və həmin hüququ həyata keçirməyə təminat yaradır.

Yəhudilik

Azərbaycanda üç yəhudi icması - dağ yəhudiləri, əşkinazi yəhudilər və gürcü yəhudiləri icmaları mövcuddur. Bütövlükdə ölkədə yəhudilərin sayı 16.000-dir. Bunlardan 11.000-i dağ yəhudiləridir ki, təxminən 6.000-i Bakıda, 4.000-i Qubada, min nəfəri isə başqa şəhərlərdə yaşayır. Əşkinazi yəhudilər 4,3 min nəfərdir. Onların əksəriyyəti Bakıda və Sumqayıtda yaşayır. Gürcü yəhudiləri təxminən 700 nəfərdir.

Dağ yəhudiləri hazırda ölkədəki bütün yəhudi diasporu arasında çoxluq təşkil edir. Onların dili tat dilidir, lakin nitqlərində çoxlu türk, fars və rus sözləri vardır.

Dini əqidələrinə görə, dağ yəhudiləri rəbbanilərdir. Onlar Əhdi-ətiqlə yanaşı, Təlmudu və ravvin rəvayətlərini də dinin əsas mənbələri sırasında götürürdülər. Uzun müddət ali ruhani təhsil ala bilmədikləri üçün Təlmud qaydalarını bir qədər təhrif edilmiş şəkildə izah etmiş, Qafqaz xalqlarının bütperəstliklə bağlı bəzi təsəvvürlərini mənimsəmişlər. Meşədə yaşayan, hamilə qadınların ürəyini və ciyərini çıxarıb yeyən qadın Dedey-ol, yeni doğulmuş uşaqları himayə edən İlan-Əjdəha (Əjdəhaye-mar) ilə bağlı təsəvvürlər, habelə Pasxadan iki həftə qabaq tonqal qalayıb üstündən atılmaq ayini yəhudiliklə deyil, yerli inanclarla bağlıdır.

Dağ yəhudiləri əqidə məsələlərində əşkinazi yəhudilərlə müqayisədə daha ortodoksadırlar. Ümumiyyətlə, Azərbaycandakı yəhudilər XVIII əsrdən etibarən Polşa və Ukrayna yəhudiləri arasında özünü göstərən xasidilik dini-siyasi axınından, həmçinin reformist yəhudilikdən uzaqdırlar.

Bakıda, Oğuzda, Qubada dağ yəhudilərinin bir neçə sinaqoqu fəaliyyət göstərir. Qubadakı Krasnaya Slobada qəsəbəsi bütün postsovet məkanında dağ yəhudilərinin kompakt yaşadığı yeganə yerdir. Avanın 9-da matəm orucu günü dünyanın hər yerindən dağ yəhudiləri buraya gəlirlər ki, vacib ibadətləri yerinə yetirsinlər, yaxınlarının qəbirlərini ziyarət etsinlər. Qəsəbədə üç sinaqoq və ayinçilik məqsədilə tikilmiş mikva vardır.

Əşkinazi yəhudilər Avropa yəhudiləridir, əslən orta əsrlər Almaniyasındadırlar.

Gürcü yəhudiləri icması sayca kiçik olsa da, fəaldır. 1997-ci ildə "Coynt" yəhudi komitəsinin maliyyə yardımı ilə gürcü yəhudilərinin sinaqoqu bərpa edilmişdir. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra buradakı yəhudi icmaları daha da fəallaşmış, beynəlxalq yəhudi təşkilatları ilə əlaqələrini möhkəmlətməmiş, öz dini məktəblərini-iyəşivalarını, mədəniyyət mərkəzlərini (məs., Yəhudi icmasının mədəniyyət mərkəzi), cəmiyyətlərini (məs., Həvva qadın cəmiyyəti, Hesed-Herşon xeyriyyə cəmiyyəti), klublarını (məs., Əlef, Kilel gənclər klubları, Mişpaha videoklubu), qəzetlərini (məs., Az-İz, Başnya, Amişav) yaratmışlar. Soxnut yəhudi agentliyi, Coynt və Vaad-l-Hetzola yəhudi komitələri Azərbaycandakı yəhudi diasporu arasında yəhudi ənənələrini qoruyub saxlamaq, sinaqoqlara yardım göstərmək və müxtəlif mədəniyyət tədbirləri keçirməklə məşğuldur.

2003-cü il martın 9-da Bakıda yeni yəhudi sinaqoqu açılmışdır. Bu, Avropada ən böyük sinaqoqdur. 2003-cü ilin sentyabrından Azərbaycanda ilk yəhudi məktəbi fəaliyyət göstərir.

Xristianlıq

Azərbaycanda xristianlıq özünün pravoslavlıq, katoliklik və protestantlıq qolları, habelə müxtəlif sektant icmaları ilə təmsil olunmuşdur. Dövlət qeydiyyatında 5 erməni-qriqorian icması vardır.

Hazırda Azərbaycanda pravoslavlıq rus və gürcü pravoslav kilsələri ilə təmsil olunmuşdur. Ölkədəki rus pravoslav kilsələri 2000-ci ildə təsis edilmiş Bakı və Xəzəryanı Yeparxiyasında birləşir.

Azərbaycanda həmçinin pravoslavlıqdan çıxmış köhnə ayinçiliyə mənsub 11 malakan icması da fəaliyyət göstərir. Malakanların kilsəsi yoxdur, ehkamları xüsusi "ayin kitablarında" verilmişdir. Onlar xüsusi səlahiyyətə malik kilsə iyerarxiyasını rədd edirlər.

Alban-udi kilsəsi

Alban-udi xristian dini icmasınının qeydə alınması formal olaraq digər icmaların qeydiyyatından fərqlənməsə də, xarakter, məzmun, dini və siyasi əhəmiyyət baxımından çox əlamətdar bir hadisədir. Bu gün Udi etnosuna mənsub olan insanların sayı dünyada 10.000-ə qədərdir ki, onların 6000-i Azərbaycan ərazisində, o cümlədən 4.400-ü kompakt şəkildə Qəbələ rayonunun Niç kəndində yaşayır.

Tarixən udilər bizim eradan əvvəl IV əsrdə türk qəbilələri ilə qohumluq əlaqəsində olaraq Qarabağda, Xəzərsahili torpaqlarda yaşamış, sonralar xristianlığı qəbul etmiş və bu dini Qafqaz Albaniyasında yaymışlar. Kiş kilsəsi (Şəki rayonu, Kiş kəndi) ilk xristian kilsəsi, "xristian kilsələrinin anası" hesab olunur.

Çar Rusiyası tərəfindən Qarabağa köçürülən ermənilərin hiyləsinə uyan Rusiya çarı 1836-cı ildə fərman imzalayaraq Alban kilsəsini ləğv edir, Alban məbədləri, kilsəyə aid olan bütün avadanlıq və sənədlər erməni apostol kilsəsinə verilir. Bu şəraitdə udilər ya qriqoryanlıqı qəbul edib erməni olmalı, yaxud dinsiz, kimsəsiz "dərvişlərə"

çevrilməli idilər. Lakin onlar misilsiz qəhrəmanlıq göstərərək 160 ildən çox bir dövrdə öz dininə, adət-ənənələrinə, dininə, tarixi vətəninə sadıq qalmış, erməniləşməmiş, əksinə 1836-cı ildə həyata keçirilən tarixi ədalətsizliyi həmişə aradan götürməyə çalışmışlar. Nəzəri cəhətdən çoxdan sübuta yetirilmiş tarixi faktlar Alban-udi xristian icmasının bərpası ilə artıq maddiləşmiş və ədalət, udların haqqı qismən də olsa bərpa edilmişdir.

Katolisizm. Xristianlığın bu qolu Bakıda Roma Katolik icması ilə təmsil olunmuşdur.

İslam

SSR-i dağılıqdan sonra sovet məkanında mövcud olan bütün müsəlman dini təşkilatları böhrana məruz qaldığı, parçalandığı halda, Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsi 1980-ci ildə şeyxülislam seçilmiş axund Allahşükür Paşazadənin sədrliyi altında öz fəaliyyət dairəsini dahada genişləndirir, Azərbaycanın müstəqilliyi illərində Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi adı altında nüfuzunu bütün Qafqaza yaymağa cəhd göstərir. 1998-ci ildə Qafqaz müsəlmanlarının Bakıda keçirilən X qurultayında bu cəhdləri reallaşdırmaq istiqamətində addımlar atılır. QMI-nin Gürcüstanda və Dağıstanda nümayəndəliklərinin açılması da bu sahədə diqqəti cəlb edən addımlardandır.

QMI-nin sədri İdarənin beynəlxalq islam təşkilatları ilə əlaqəsini ardıcıl şəkildə təmin edir, qonşu müsəlman ölkələri ilə dini zəmində sıx əlaqələr yaratmağa nail olur. Bu gün QMI öz səlahiyyətləri çərçivəsində Azərbaycanda islam dini icmalarına rəhbərlik edir, şəri qayda-qanunların düzgün yerinə yetirilməsinə nəzarət edir, 1991-ci ildə yaradılmış Bakı İslam Universiteti vasitəsilə ruhani kadrların yetişdirilməsi sahəsində xeyli işlər görür, ölkənin dini həyatında gedən proseslərin məsuliyyət yükünü daşıyır. Bakı Dövlət Universitetinin İlahiyyat fakültəsində də 1992-ci ildən ilahiyyatçı və islamşünas mütəxəssislər hazırlanır.

Azərbaycanda islam şiə-imami, sünni-hənəfi və şafii məzhəbləri ilə təmsil olunmuşdur. Son zamanlar ölkənin açıqlığı bir sıra digər məzhəblərin və sufi təriqətlərinin də bölgəyə yol tapmasına şərait yaratmışdır.

Müstəqillik illərində Azərbaycanda gedən islamlaşma prosesində müqəddəslərə pərəstişin gücləndiyi müşahidə olunur - ənənəvi pirlərlə yanaşı təzə pirlər də yaradılır. Bəhailik öz məhfəlini yaratmış və fəaliyyətini ildən-ilə genişləndirir.

Ölkəyə qeyri-ənənəvi dinlərin nüfuzu güclənir. Heç vaxt Azərbaycanda mövcud olmayan Beynəlxalq Krişna Şüuru cəmiyyəti artıq 10 ildən çoxdur ki, Azərbaycanda fəaliyyət göstərir. Bir sıra protestant təmayüllü dini icmalar ilk dəfə Azərbaycanda 90-cı illərin ortalarında dövlət tərəfindən qeydiyyatla alınaraq öz dini ideyalarını yayırlar.

Azərbaycanda dövlət-din münasibətləri 2001-ci ildə Prezident Heydər Əliyevin fərmanı ilə yaradılmış Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən tənzim edilir.

Müasir cəmiyyətdə dinə münasibət

"Din cəmiyyəti qorxu və təzyiq altında saxlamaq üçün vasitədir". Bunu materialist alimlər deyiblər. Onlar hesab edirdilər ki, inkişaf etmiş cəmiyyətlərin dinə heç bir ehtiyacı yoxdur və cəmiyyət inkişaf etdikcə din yavaş-yavaş aradan çıxacaqdır. Lakin qatı ateist K.Marks məhdudiyyətsiz vicdan azadlığının təmin edilməsini dövlət-din münasibətlərində zəruri şərt kimi irəli sürərək "Qota proqramının tənqidi" əsərində yazırdı: "Hər kəsə öz dini, habelə cismani ehtiyaclarını ödəmək üçün elə bir imkan verilməlidir ki, polis bu işə öz burnunu soxmasın". Çünki o başa düşürdü ki, istənilən cəmiyyətin ən böyük xüsusiyyətlərindən biri onun fərdlərinin hansı dinə mənsub olmasından ibarətdir.

Bugün rəsmi məlumatlara görə, Azərbaycan əhalisinin 95 faizə qədəri İslam dininə sitayiş edir. Lakin sirr deyil ki, cəmiyyətimizdə dinə, daha konkret desək İslama münasibət heç də birmənalı deyil. Bunun da öz ictimai-sosioloji səbəbləri var. Ateist təlimini dövlət ideologiyası kimi təbliğ edən sovet sisteminin çökməsindən bu gün 15 ildən də çox vaxt keçməsinə baxmayaraq, cəmiyyətimiz hələ də dinlə tanışlıq mərhələsindədir. Bu tanışlıq isə müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilir. Xüsusilə dövlət tərəfindən dinin tədrisi təşkil olunmadığından, bu sahəni doldurmağa çalışanlar ilkin dövrlərdə həddindən artıq çox olmuşdur. Bu isə müxtəlif ölkələrin kəşfiyyat orqanları

ilə əməkdaşlıq edən təşkilatların əl-qolunun açılmasına böyük imkan verirdi. Bunun yaratdığı neqativ təzahürlər bu gün artıq öz bəhrəsini verməkdədir. Məsələn, maraqlıdır ki, ölkədə fəaliyyət göstərən bütün qeyri-islami dini icmaların mərkəzləri ölkədən kənarəda yerləşir və həmin dini icmalar öz mərkəzlərinə yüksək intizamla bağlı qaldığı kimi, bütün fəaliyyət planlarını da oradan alırlar. Bu isə onların milli maraqlarımızı qulaqardına vurmasına gətirib çıxarır.

İslamın təbliği ilə bağlı isə daha çox problemlər mövcuddur. Belə ki, bu gün hər bir müsəlman müsəlman kimliyi daşımaqla bərabər, həm də hansısa cərəyanın (və ya qrupun) üzvü sayılır. Söhbət təbii ki, ənənəvi məzhəblərdən getmir. İslamın əsasında inzibati üsul-idarə sistemi olmasa da, bu gün İslama sitayiş edən şəxslər (söhbət bütün müsəlmanlardan deyil, İslamın qaydalarına tam əməl edən möminlərdən gedir) həm də hansısa bir qrupa və həmin qrupun liderinə bağlı hesab olunur. Bu isə özü-özlüyündə həmin qrupun və ya liderin təmsil etdiyi ölkəyə qarşı simpatiyanı doğurur. Bunun əsas səbəbi İslamın təbliği sahəsində heç bir xarici mənbədən maliyyələşməyən, sırf Azərbaycana bağlı təşkilatların yox səviyyəsində olmasıdır. Buna görə də dinini xarici təşkilatların, ya da onların burdakı ardıcıllarının vasitəsilə öyrənən şəxs, hətta onların təsirinə düşməsə belə o cərəyanın ardıcılı hesab olunur. Məsələn, Nurçu cərəyanına mənsub olan tədris müəssisələrində oxuyan, dinini əsasən türkcə yazılmış kitablardan öyrənən, Azərbaycanda olan türk məscidlərinə daha çox gedən şəxslər, əslində belə oldu, olmadı, "nurçu" adlandırılırlar. Bunun əksinə olaraq islami ərəb fondlarının vasitəsilə, ərəbcə yazılmış kitablardan öyrənən, daha çox ərəblərin tikdiyi "Əbu Bəkr" məscidinə gedənlər "sələfi", bir az da irəli gedilərək "vəhhabi" adlandırılırlar. Ümumiyyətlə ölkədə uzun saqqal vəhhabiliklə assosiasiya olunaraq bütün uzun saqqallılar vəhhabi adlandırılırlar.

Bütün bu proseslərin nəticəsində artıq hansısa dini cərəyanı obyektiv münasibət mümkün deyil. Ya onlara simpatiya bəsləməlisən, ki, bu o deməkdir ki, onların üzvüsən, ya da onları sevməməlisən, ki bu da o deməkdir ki, başqa cərəyanı mənsubsan. Bu isə özü-özlüyündə ona gətirib çıxarır ki, bu kimi qruplar cəmiyyətdə adaptasiya olunmaq əvəzinə get-gedə cəmiyyətdən təcrid olunurlar. Məsələn bu cür

qrupların üzvləri əsasən bir-birləri ilə ünsiyyət qurmağa, ailə qurarkən bir-birləri ilə qohum olmağa, hətta alverlərini də bir-birlərinin dükanlarından etməyə çalışırlar.

Ölkədəki cərəyan fərqliliklərinin bu cür təzahüründə xaricə dini təhsil almağa gedən gənclərin də rolu var. Belə ki, müvafiq olaraq Türkiyəyə, İrana, və ya ərəb ölkələrinə gedən gənclər çox vaxt konkret bir cərəyanı öyrənərək təbdiğ edirlər. Bu onların ölkəyə qayıtdıqdan sonra da fəaliyyətlərində əsas xətti təşki l edir.

Yekun olaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ölkənin dini sahəsində gedən proseslər çox yüksək sürət əxz edib. Hər bir cəmiyyətin lokomotivi gənclər hesab olunur. Bu gün Azərbaycan cəmiyyətində dinə və dinin radikal formasiyalarına daha çox gənclərin üz tutması faktına bu rakursdan yanaşsaq, onda vəziyyətin nə qədər ciddi olduğunu təsəvvür edə bilərik. Bu gün bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə formalaşan bu qruplar arasında hələ ki, nisbi sakitlikdir. Amma din sahəsi həssas sahə olduğunu nəzərə alsaq bu sakitliyin nə qədər sürəcəyini heç kim deyə bilməz. Rafiq Tağının hələ keçən il "Sənət" qəzetində dərc olunmuş "Avropa və biz" adlı məqaləsinin yaratdığı rezonansdan da gördüyümüz kimi, kiçik bir qığılcım din adamının hisslərini alovlandırmağa kifayətdir. Elə isə çalışmaq lazımdır ki, belə bir qığılcım yaranmasın. Qarşı tərəfi kor-koranə ittiham etməzdən əvvəl onu dinləməyi bacaraq. Unutmayaq ki, müxtəlif vasitələrlə cəmiyyətdən təcrid etməyə çalışdığımız bu qruplaşmaların hər bir üzvü bu vətənin vətəndaşıdır. Unutmayaq ki, müharibə şəraitində olan ölkəmizdə sabah onların hər biri torpaqlarımız uğrunda bir döyüşçü, namusumuzun bir keşikçisidir.

Win / Gallup International Association sorğu mərkəzi dünyanın ən inanlı insanlarının yaşadığı ölkələrin sıralamasını dərc edib.

Sorğuda dünyanın 65 ölkəsindən olan 64 min insan iştirak edib. Sorğunun nəticəsinə görə, ən inanlı insanlar Tailandda yaşayır. Bu ölkədə yaşayan 94% insan özlərini dini inanlı hesab etdiyini deyib, 1% isə ateist hesab edib. Sıralamada ikinci yerdə Ermənistan, Banqladeş, Gürcüstan və Mərakeş (hər biri 93%) gəlib. Ən az inanlı insanların yaşadığı ölkələr isə Hollandiya (26%), Çexiya (23%), İsveçrə (19%), Yaponiya (13%) və Çindir (7%). Azərbaycanda isə 34% özünü inanlı, 54%

isə inanlı hesab etmədiyini bildirib. Ateist sayı 0 göstərilir, 13% isə suala cavab verməkdə çətinlik çəkdiyini deyib.

Qeyd edək ki, analoji sorğu 5-6 il əvvəl də Gallup tərəfindən keçirilmişdi və o zaman Azərbaycanda inanlı insanların faizi 21% olaraq göstərilmişdi.

Bir çox KİV və bəzi tədqiqatçılar bu sorğu nəticələrini əsas götürərək, ölkəmizdə inanlı, yəni Allaha inanan insanların o zaman cəmi 21% olduğunu, qalanların isə ateist olduğunu önə çəkirdi. Hazırda da eyni vəziyyətdir və bəziləri cəmi 34% azərbaycanlının Allaha iman gətirdiyini sübut etməyə çalışır. Lakin sorğuda diqqət yetirilməli digər rəqəm var: ateist faizi 0%!

Bunu izahı isə çox sadədir. Belə ki, Gallupun sorğularında “inanlı” deyərkən, öz dininin tələblərinə əməl edən insanlar nəzərdə tutulur və insanlardan bu kriteriyaya görə özünü inanlı kimi dəyərləndirməyi xahiş edir. Yəni bizim dillə desək – DİNDAR. Bəli, Gallup “inanlı” deyərkən məhz “dindar” nəzərdə tutur. Odur ki, 34%-i az hesab etməyə.

Siyahıda birinci yerdə duran Taylanda din olaraq Buddizm üstünlük təşkil edir. Bu dində isə “Allaha inanmaq” anlayışı yoxdur. Sadəcə olaraq “Buddaya sitayiş” nəzərdə tutulur ki, burada da “inananların” Budda qarşısında hər hansı mükəllifiyyəti yoxdur.

Eyni zamanda siyahıda ikinci yerdə olan Ermənistan, Gürcüstanda da analoji vəziyyət hökm sürür. Həftədə bir dəfə kilsəyə gedən erməni və ya gürcü özünü dindar hesab edir.

Müsəlmanlarda isə vəziyyət fərqlidi. Yəni Gallupa görə inanlı müsəlman azərbaycanlı gündəlik ibadətlərini yerinə yetirir və islamın şərtlərinə əməl edir. Bir neçə il öncə təşkilatın keçirdiyi sorğuda bu rəqəm 21 faiz göstərilirdi. Hazırda isə kifayət qədər artım olduğu nəzərə çarpır.

Qeyd edək ki, Gallupun sorğuları digər sorğular, məsələn Azərbaycanda Dini Araşdırmalar Mərkəzi tərəfindən hər il (DAM) aparılan sorğularla üst-üstə düşür. Təsədüfi deyil ki, DAM tərəfindən aparılan sorğularda da dindar olan əhəlinin faiz dərəcəsi hazırkı sorğu ilə uyğunluq təşkil edir. Belə ki, DAM tərəfindən aparılan

sorğuda müvafiq olaraq bir neçə il əvvəl 26 faiz (Gallup 21 faiz), ötən il isə 36 faiz (Gallup 34 faiz) əhali özünü dindar hesab etmişdi.

Həm DAM, həm də Gallup tərəfindən aparılan sorğularda ateistlərin sayı çox aşağıdır. DAM-a görə 1.5%, Gallupa görə 0%. Bu isə o deməkdir ki, Azərbaycanda Gallupun inanclı hesab etmədiyi 54% sadəcə olaraq dini ayinləri mütəmadi yerinə yetirməyənlərdir. Amma “Allaha inanma” baxımından bu insanlar ateist deyillər.

Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, Azərbaycan cəmiyyəti yetərincə inanclı cəmiyyətdir və hətta qərb təşkilatlarının keçirdiyi sorğularda ateistlərin faiz dərəcəsinin “0” olması bəziləri tərəfindən yaradılan süni “allahsızlıq” sindromunu kölgədə qoyur.

2.2. Dini identiklik, ona təsir edən faktorlar və sosial institutları

Ənənəvi olaraq dini şəxsiyyətlərin formalaşması üçün insanın cəmiyyətin digər üzvləri ilə siyasi, sosial, mədəni, etnik və s. münasibətləri əsas faktorlardır.

Avropa ölkələrində din siyasi suverenliyin qurulmasında vacib faktorlardan biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, din və özünüdərk, regional, ərazi və başqa xalqlarla tarixi əlaqələr arasında müəyyən asılılıq vardır. Dini sərhədlər indiki dövrə qədər sosial - mədəni sərhədlər xarakteri daşıyır. Beləliklə, din əsrlər boyu insanları bir araya gətirmək üçün mühim amil rolunda çıxış edib.

XX əsrin II yarısında din və həyatın digər sosial - mədəni sferaları arasında zəiflədi, dünyəvi proseslər nəticəsində "böyük povestlər"lə bağlı məyusluq yarandı, bu din, elm və siyasətdə də belə oldu. Din eləcə də, hər hansı başqa universal ideologiya müasir insanları birləşdirə bilmədi.

"Güclü" identifikasiya sabit, "zəif" identifikasiya isə asan və sürətlə dəyişən xarakter daşıyır. "Əgər identifikasiya "zəif"dirsə asan və sürətlə dəyişən davranış xarakteri daşıyır." - Bu tendensiya tam mənada dini şəxsiyyətə aiddir. Din ideologiyası mənəvi sferanı və davranış qaydalarını nizama salır. Ancaq keçən əsrdə dini ideologiyanın zəifləməsi və dinə qarşı əks tendensiyaların olması Post - Sovet məkanında yeni ideoloji istiqamətin yaranmasına ehtiyac yaradırdı. Qeyd edilən hər

iki tendensiya dini şəxsiyyətin formalaşmasında müsbət və mənfi cəhətlər doğururdu. Dini identifikasiyanın "zəifləməsi" dini plüralizm və tolerantlığın formalaşmasına, insanların mədəni və mənəvi zənginləşməsinə səbəb olacaqdır. Dini identifikasiyanın "güclənməsi" din və dinin normalarının həyatın digər sferalarında rolunu artırır və bu da ictimai normalara əməl etməkdə şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə və s. öz müsbət təsirini göstərir. Lakin, dini həyatın bütün sferalarına güclü təsiri "biz" və "özgə" anlayışlarının yaranmasına səbəb olur ki, bu da dini mühafizəkarlığın yaranmasına səbəb olur. Hər halda sosial həyatın dinamikası və XXI əsrin tələbləri dinlər, dövlətlər və cəmiyyətlər arasında əlaqələri zəruri edir.

Dini xüsusiyyətlərin təhlili göstərir ki, müasir qərb cəmiyyətlərində dini şəxsiyyətin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

Fərdiyyətçilik. Dini şəxsiyyət mədəniyyət və təhsillə deyil, insanın özündən inşa edilir. Din təcrübə, sınaq və səhvlər metodu, fərdin özünə uyğunlaşdırılmadan çox uzadır.

Plüralizm. Kross - mədəni tədqiqatların intensivləşdirilməsi və miqrasiya proseslərinin artması müxtəlif dini təlimlərə töhfə verir. Ənənəvi dinlərin nüfuzlarının zəifləməsi yeni dini hərəkatların meydana gəlməsinə gətirib çıxarır. Liberal qanunvericilik və dini tolerantlıq müasir cəmiyyətlərdə çoxlu müxtəlif dini forma və istiqamətlərə yol açır. "Xarici plüralizm" dini qəbulu yaymaqda və "Daxili plüralizm" isə digər dini ənənələrə məhdudiyətdə özünü göstərir. Müasir həyatın müxtəliflikləri və gündəlik həyat təcrübəsi həyatda "usta" olmağın bir çox yollarını təklif edir. Bunun şərti de - institutlaşma və de - ortodoksallaşmadır.

İnanma, düşünmə və duyğulanma kimi insanın təməl ruhi fəaliyyətlərindən birisidir. (Hökelekli, 2001: 155) Din və baxışlar davranışların daxili dünyamızdakı köklərinin və bir çox əhəmiyyətli funksiyalara xidmət edirlər. Bunlar fərdin şəxsiyyətinə bir davamlılıq, onun gündəlik idrak və fəaliyyətlərinə bir məna verir, müxtəlif hədəfləri əldə etməsinə köməkçi olurlar. (Şentürk, 1985: 224) İnanma həyatın dayandığı təməl bir nöqtədir. İnsan, davranışlarındakı bütünlüyə ancaq inancları sayəsində çatar. İnanma həm insanın təməl bir fəaliyyəti həm də başda gələn bir ehtiyacdır. (Hökelekli, 1985: 22) İnanmaq, bir düşüncəni mənimsəmək, bir

düşüncəyə könüldən bağlı olmaq; ruhi, ictimai qüvvələri birləşdirib birləşdirir. (Köknel, 2003: 383)

Dini dəyərlər və Şəxsiyyət - Psixologiya tarixində dini dəyərlər ümumiyyətlə şəxsiyyəti meydana gətirən faktorlardan ətraf ünsürü altındakı mədəni faktorlar içərisində qiymətləndirilmiş və dini dəyərlər bir sıra ibadət şəkillərindən və təbiət qarşısındakı çarəsizlik nəticəsində ortaya çıxan uca bir gücə sığınacaq ehtiyacının nəticəsindən ibarət görülürdü. Bunun nəticəsi olaraq da dini dəyərlərin şəxsiyyəti tam bir mədəniyyət ünsürü olaraq təsiri düşünülürdü.

Dini dəyərlərin, cəmiyyət içində özünü göstərən bir sıra təsir istiqamətinin olduğu doğrudur. Ancaq dini dəyərlərin bir də daxili instinktiv, yəni, insanın fitrətində mövcud olan bəzi aşan ehtiyacların təmini şəklində ortaya çıxan istiqaməti vardır ki, bu tərəfi ilə dini dəyərlər, bütün şəxsiyyəti dərinədən və xarici şərtlərdən müstəqil olaraq təsir gücünə malikdir.

İnsan yaradılış etibarilə, psixoloji olaraq dinə möhtacdır. Çünki, insan üçün fizioloji ehtiyacları qarşılamaq necə həyatın bir zəruri şərtidirsə, mənəvi varlığının davamı da ruhi ehtiyaclarının ödənilməsinə bağlıdır. (Tümer, Kiçik, 1997: 41). Bu ruhi ehtiyacların qarşılınması, fitri motivlərin qarşısını açmaq və nəzarət altına almaq formasındadır. Dini dəyərlərin vəzifəsi fitri motivlərin qarşısındakı maneələri aradan qaldırmaqdır. Dini dəyərlərin məqsədi motivlərin qaynağını qurudub təkrar geri itələmək deyil, səviyyəsini yüksəltmək, enerjisini quruluşçu bir sahəyə sürüşdürməkdir. (Qütb, 1974: 107).

Fitrətdən doğulub gələn və uca bir Yaradıcıya bağlanma, qulluq etmə, buna bağlı olaraq bütün hərəkətlərimizin bir dəyər daşması, sevgi, inam kimi mənəvi ehtiyacların qarşılınması, şəxsiyyətin formalaşmasında böyük bir təsirə malikdir. Din, insanların daxili dünyalarına əhəmiyyətli qanunları verdiyi üçün vicdanı hərəkətə keçirir. Bu qanunların daxili həyatımıza keçib sinməsi psixi gerçəkliklərimizi inkişafını təmin edir. (Armaner, 1967: 55) Gerçək bir dini inancın, gərək zehniyyət cəhətdən istərsə psixoloji və əxlaqi cəhətdən, öz içində ardıcıl və balanslı, söz-söhbətdən uzaq, inteqrasiya bir şəxsiyyət tipinin meydana gəlməsində əhəmiyyətli bir faktor olduğu şübhəsizdir. (Hökelekli, 2001: 190). Dinin əsl vəzifəsinin fərdi quruluşun dəyərini

ortaya çıxarmaq olduğunu ifadə edən Whitehead'a görə, insanın şəxsiyyət quruluşu imanı istiqamətində inkişaf edər. Ona görə bu vəziyyət heç kimin özündən qaça bilməyəcəyi dəyişməz bir dini doğrudur.

Din insanın ruhi hissələrini təmizləyən bir inanc gücüdür və uzun həyat koşusunda insanın şəxsiyyət quruluşu və həyat qarşısında geyindiği tutum nəticədə onun inanclarına dayanır. (akt: Mehmedoğlu, 2004: 78-79)

İnsanın davranış və qənaətləri, fikirlərinin bir nəticəsidir. Psixi quruluş söz mövzusu olduğunda, ən kəskin şərhiylə bu deyilə bilər ki, insan istər özünün istərsə başqasının söyləriylə psixi quruluşunu (nəfsində olanı) dəyişdirdiyi zaman, qaçınılmaz olaraq davranışları da dəyişəcək. (Səid, 1986: 80) Psixi quruluşun və buna bağlı olaraq da davranışların dəyişməsi şəxsiyyətin dəyişməsi deməkdir və bunu təmin edəcək ən güclü faktor də dini dəyərlərdir.

Din, insanları dərinədən təsir edən və həyatlarına istiqamət verən bir faktdır; fitrətində universal dəyərlər ilə insanın şəxsiyyətini müsbət istiqamətdə inkişaf etdirməsini faydalanacağı bir qaynaqdır. (Uysal, 1996: 20) Veber görə, dəyər mühakimələrini və tutumları təyin dindir. Veber dini fikirlərinin əxlaqi bir səmərələşdirici edilə müddətə təsirli olduğunu və çox dəfə də qəti nəticə verdiyini ifadə edər (Weber, 1993: 245)

Dinin, dəyərin son qanununu tutmaq və onunla insanın öz şəxsiyyətinin güclərini yenidən inteqrasiya məqsədi ilə qəsdən bir cəhd olduğu inkar edilə bilməz bir həqiqətdir. Dini təcrübələr, sahibi üçün məlumat və duyğu baxımından böyük dəyər daşıyır və daha da əhəmiyyətli, ona ego güclərini bir mərkəzdə toplanması qabiliyyəti verir və bu formada onu yeni bir şəxsiyyətli təchiz. (Gürses, 1999: 93) Son illərdə din psixologiyası sahəsində edilən araşdırmaların nəticələri; fərdin əxlaqi və mehriban dəyərlərlə yüklü, ümidli, başqaları ilə əlaqə qura bilmə qabiliyyətinə və müəyyən bir muxtariyyət duyğusuna sahib fərdi bir mənlik inşa etməsinin, ancaq din və dini dəyərlərlə mümkün olduğuna dair bir iman əsasında mümkün olacağı haqqında məlumat və təkliflər təqdim edir. Bu araşdırmalarda, hər cür dini ibadət və həyatın, insanın fərdi və ictimai həyatı üzərində mənəli təsirinin olduğu görülməkdədir. Dini dəyərləri yüksək səviyyədə yaşayanların digərlərinə görə daha

xoşbəxt və həyatlarından daha məmnun olduqları müəyyən olunmuşdur. (Argyle, 1997: 184- 189)

A.Ü.Mehmedoğlu'nun etdiyi araşdırmaya görə dinə maraqsız qrupun önə çıxan xüsusiyyətləri: İctimai hadisələrdə rahat, insanlarla birlikdə olmaqdan xoşlanan və qrupun dəyişən istəklərinə asanlıqla uyğunlaşma təmin edə bilən, narahat edəcək qədər diqqət çəkici, ağzı sıxlıq, diqqət çəkmək üçün həddindən artıq səy göstərən, qarşı çıxışlar və təxirə salmalar qarşısında səbirsiz və səssizcə boyun əyməyə uyğun kəsləri təzyiq altında tutmağa və idarə istəkli kəslərdir. Buna qarşı bir az dindar, dindar və çox dindar şəxslərin xüsusiyyətləri isə cəmiyyət içində daha yoxlamalı və göstərişə istiqamətli davranışlar baxımından da daha idarəli, yoldaşları çətinlikdə olduğunda onlara kömək edən, başqalarına simpatiya ilə yaxınlaşan, başqalarını əfv edəndir, onlar üçün yaxşılıqlar edən, qayğıya möhtac olanlara isti bir yanaşma göstərən, başqalarının özlərinə problemlərini anlatmalarından xoşlanan, insanları sevən, uyğun, sadə və bacarıqlı ictimai davranışlara sahib, temperament olaraq anlayışlı və dəstəkləyici kəslərdir. Bu araşdırmaya görə dəyişik dindarlıq səviyyələri şəxsiyyət xüsusiyyətləri arasında yüksək bir əlaqə görülmüşdür. (Nisa, 4/36) (Mehmedoğlu, 1999: 164-169)

Dini təlimlər, insanların ruhi inkişafına, güclənmələrinə, azadlıqlarına və xoşbəxt ola qabiliyyətlərinin artmasına gətirib çıxardığı zaman doğrudur. (Fromm, 1993: 99).

Yenə Rəcəb Yaparel etdiyi başqa bir araşdırmaya görə; şəxsiyyətə yeni ölçülər qazandıran din, insanda sülh, ahəng və doyma hissi, dünya və mənliyə bağlı dərin bir şüur halı, fərdi azadlıq duyğusu, fərdi ölümsüzlüyə inanc, şəxsi bütünlük, optimizm, sevinc və mənəvi həzz, xarici dünya ilə açıq bir ünsiyyət, digər insanlara qarşı hörmət və şəfqət hisslərini ortaya çıxarar. (Yaparel, 1987: 29)

Din, adamı Allaha bağlayan, Onun iradəsinə təslimiyyətlə həyatını intizam altına alan, məsuliyyətləri, mükəlləfiyyətin və buna bağlı olaraq fəzilətin qaynağıdır. Dini yaşantıda ruh, ilahi aləmə açılan bir yol axtarar və özünə görə bir yol taparaq ruhi funksiyalarıyla tanrıya yönəlib, onunla içdən gələn bir qarşılaşma yaşar. (Yavuz, 1982: 100)

Allah ilə qurulan bu bağın dərəcəsinə görə dini duyğu və düşüncə özünü praktikləri göstərir. Bu praktikləri dini həyatı qurur və ilahi bir öz, yəni Allahla, ən üst reallıqla, aşan bir nüfuzla müəyyən bir əlaqəni əhatə edən bütün duyğular, hisslər və duyğuları ehtiva edər. (Aygün, 2000: 94) Bu duyğu, qavrayış və duyumların nəticəsində ortaya çıxan tutumlar isə şəxsiyyəti formalaşdırır.

Maslou, insancıl psixologiyanın memarı olaraq, mistik və fərdi dini təcrübələri, insancıl dəyərləri, insanın adaptasiya və bütünləşməsindəki ən əhəmiyyətli güclər olaraq sayar. (Akt: sayar, 2004: 115) Bu məzmununda dinin gənclərin həyatında bəzi dəyərlərin qorunması və saxlanılmasında təsirli olduğu bir gerçəkdir. Başda ailə dəyərlərinə bağlılıq, ana-ata və böyüklərə hörmət, itaətkarlıq, dürüstlük, cinsi nəzarət və qorunma, çalışqanlıq və köməksevərlik kimi dəyərlərlə dindarlıq arasında birbaşa bir əlaqə olduğu müxtəlif araşdırmalarla təsdiqlənmişdir. (Hökelekli, 2002: 27)

Din, gəncə bəzi dəyərlər təqdim etmə və eyni dəyərlər, praktikalari ətrafında integrasiya bir birlik içində olma, bunlara qoşulma imkanı təmin edir, gəncin içində olduğu cəmiyyətdə özünün də bir yerinin, mənasının olduğu və cəmiyyətdəki statusunu müəyyən yardım olacağı fikrini qazandıracağından özünə güvən eşitməsini təmin edər. Bu səbəbdən şəxsiyyətini şəkilləndirmədə çətinlik çəkməsini önləyər. (Kula, 2001: 78)

Din, fəvqəltəbiət ilə əlaqəyə əsaslanan olaraq dünyanın və həyatın bütün aspektləri birləşdirməyə yönəlir. Bu birləşdirmə, bir anlayışlar tənzipləməsi olmayıb, canlı əlaqə və yaşayış bütünlüğüdür. Dindar insan belə bir əlaqəyə, şəxsiyyətinin hər istiqamətiylə qatılır. Beləcə dini yaşayış insanın bütün ölçülərini əhatə olur. (Hökelekli, 2001: 73)

Malinowski, yerlilər üzərində etdiyi araşdırmalarda, dini ayin, mərasim və ibadətlərin fərdin həyatında yalnız ictimai bir hadisənin ifadəsi olaraq qalmayıb eyni zamanda zehni bir çevrilməsi də təmin bildirir. Ona görə din və dini tədbirlər insanda qarışıq motivləri manevileştirip birləşdirərək fərdə ruhi bütünlük verməkdədir. (Malinowski, 1990: 30-42)

Dindar insan hər cür davranışının səbəbləndirilməsində dini motivlərin təsiri altında davranışda olan adamdır. Allahın varlığı və Allah ilə qurulan əlaqələr bütün

dünyəvi əlaqələrin mərkəzini təşkil edir. Yetkinlik dərəcəsində dini şəxsiyyət, get-gedə Allaha doğru yüksəlmək, Onun varlığına getdikcə artan bir şəkildə qatılmaq, hər şey olaraq və hər şeyin kənarında Allahda var olmaq deməkdir. Belə olmaqla birlikdə bu həyat tərzini digər maraqlar qopmağı tələb etmir, yalnız onlara yeni bir ölçü, iman ölçüsü əlavə olunmuşdur. Təməl həyat tərzini dini bağlanma olan bir adam, bütün digər həyat tərzini şəkillərini dəyişik bir tərzdə yaşayacaq; çünki mərkəzi həyat şəkli, güclü təsirini bütün digər davranışlar üzərinə yayır.

Dindar insanın, inancına görə, bütün varlıq aləmiylə əlaqə halında olması lazım olduğundan ötür, psixoloji olaraq onun hər cür həyatı bir sıra dəyərlər ibarətdir. Ollport və Stranger'a görə dindar insan ənənəvi və dini dəyərləri ön planda tutmaqdadır. Kainatı bir bütün olaraq qavramağı və özünü də o bütünlüyə bağlamağı istəyən dindar insanın zehni quruluşunun formalaşmasında dini inancları, dini duyğusu, dini təcrübələri vs. əhəmiyyətli bir funksiyaya malikdir. Bu tip insanların bir qisimi mistik həyatı mənimsəyə və ya ən azından zehni və romantik olaraq gündəlik həyatdan uzaqlaşaraq uca bir yaradıcı ilə romantik və zehni bir görüşməni təmin edəcək təcrübələri axtarıb dayana bilirlər. Ancaq dindar insanların hamısı mistik meyilli deyil. Amma özləri üçün müqəddəs olan hər şeyə dəyər verirlər.

Dünyaya baxışları ümumiyyətlə dini bir perspektivdən olmaqdadır. Çünki bu insanların davranışlarını idarə edən təməl dəyərlər dini dəyərlərdir. (Akt: Quruluşçu; Zəngin, 2003: 182)

Din ilə şəxsiyyət arasındakı münasibət qarşılıqlı əlaqədir. Din şəxsiyyətin quruluş qazanmasını, bu quruluşun tək bir mərkəz ətrafında toplanmasını təmin edərkən, şəxsiyyət də öz tutumları ölçüsündə dinin yaşanmasına imkan verəcək. Başqa bir ifadəylə din, kişiliğimize aldığı güc ilə həyatı qazanacaq. (Hökelekli, 2002: 90)

Bu səbəbdən şəxsiyyət, dini algılayışı da təsir edir. Məsələn mazoşist bir adam avtoritar bir din anlayışına sahib olacağı üçün qarşısındakı insanı tanrılaşdırır, özünü ona təslim edir və bütün meylləri ilə güclərini bu adama əks etdirir. (Fromm, 1993: 81,84). Buna bağlı olaraq da köləlik anlayışına söykənən və insanın tamamilə təslim olduğu bir qulluq sistemi ortaya çıxmış olur. Fərdin dini tutum və davranışlarındakı sərbəlliyinin, onun şəxsiyyət özəlliklərini ya da mənlilik dəyərlərini təsir

gözlənilər. Bunun əksinə olaraq, yəni insanın şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin onun dini tutum və davranışlarını təsir də təbedir. Çünki adam ancaq şəxsiyyət quruluşunun əlverişli olduğu ölçüdə dindar ola bilər. Başqa bir deyişlə, kişilərin xarakter və şəxsiyyət quruluşlarındakı fərqliliklərə görə dindarlıqlarına yəni dini duyğu və düşüncələrində, dini təcrübələrində fərqlilik olacaq.[5]

Göstərilən bu fərqliliklər dini dəyərlərin fərqli ölçülərdə yaşanmasına səbəb olacaq.

Dinin ölçüləri - Hər insanın fərqli bir şəxsiyyətə sahib olması, onun dini dəyərləri yaşayışını da fərqli edəcəkdir. Bu səbəbdən, dini dəyərlərin hər fərd tərəfindən eyni tərzdə yaşanmasından bəhs etmək mümkün deyil. Dini dəyərlər hər insan tərəfindən fərqli ölçülərdə və dərinlikdə yaşanır. Ancaq, bu fərqliliklər dini dəyərlərin şəklində deyil, bu dəyərləri yaşayış tərzinin dərinliyindədir.

Bergson dinləri iki yerə ayırır və ibtidai dinləri statik din, inkişaf etmiş dinləri dinamik din şəklində təsnif edər. Bergson'a görə statik din içgüdüsel təmələ söykənən bağlı cəmiyyətlərdə, dinamik din isə intuitiv təmələ söykənən açıq cəmiyyətlərdə görülməkdədir. Statik din, zəkanın dağılıqlığı, çarəsizliyi qarşısında, təbiətin qoruyucu bir reaksiyasıdır. Dinamik din, xüsusi varlıqlardan keçilərək həyatın bütünüə bağlanmasın. Statik din cəmiyyətin dinidir, bağlıdır. Dinamik din, insanlığın dinidir, açıqdır; Xristianlıq və Müsəlmanlıq kimi. (Bergson, 1986:137-289)

Dinin, dəyişməyən bir sıra universal dəyərlər birliyi təqdim etməsinə qarşı Bergsonun da ifadə etdiyi kimi, bu dəyərləri algılayış, yaşayış və bu dəyərlərin ortaya çıxış tərzindən qaynaqlanan dinin müxtəlifliyi söz mövzudur. Yəni din, adamın fərquində olduğu bir ruhi ehtiyacın təmini olaraq yaşanmaq ilə birlikdə, yalnız ictimai uyğunlaşmanın gərəyi olan bir sıra ortaq mədəni dəyərlərin paylaşılmasının nəticəsi olaraq, yəni şəxsiyyətə mäl edilmədən də bilir. Bu səbəbdən dini dəyərlərin tək bir həyat tərzindən bəhs səbəbindən tək tip bir dindarlıqda da bəhs edilə bilməz.

Oxşar din mənsubu insanlar, dinlərini eyni keyfiyyətdə və səviyyədə yaşamazlar; adamdan adama dəyişən fərqli derecelənmələr vardır. Ancaq bu istiqamətdəki fərqlilikləri iki əsas qrupa görə təsnif mümkündür. Allport tərəfindən təklif edilən və

din psixoloqlarının çoxu tərəfindən qəbul görmüş olan iki fərqli dindarlıq modeli vardır.

Xarici idarə olunan din; beləsi bir dindarlıqda din, davranışların birinci dərəcədə təyin edici ünsürü olmayıb, ancaq başqa məqsədlər üçün bir vasitə vəziyyətinə gəlmişdir. Xaricə asılı bir meylə sahib olan kəslər, dini öz şəxsi məqsədləri üçün istifadə meylindədirlər.

Daxili din; içdən doğma bir meylə sahib olan kəslər dində, öz ən başda gələn və hakim motivasiyasını taparlar. Nə qədər güclü olursa olsunlar digər ehtiyaclarına, mənası və əhəmiyyəti ikinci dərəcədə şeylər olaraq baxarlar və gücləri çatdığı qədəriylə bu ehtiyaclarını dini inanc və təlimatlarla uyğun hala qoyarlar. İman içdə canlanmağa başladığında, onu içlərinə yaxşıca yerləşdirməyə və ya tamamilə onu izləməyə cəhd göstərirlər. Bu mənada əvvəlki dindən faydalanarkən bunlar dinlərini yaşayarlar. Bu tip dindarlar üçün din, mənləyin xidmətində olması səbəbiylə xaricdən gələn bir dəyər olmayıb, daha çox adamı tamamilə aşan, ilahi varlığın iradəsinə uyğun olaraq adamı dəyişməyə məcbur edən, mənləkdən daha geniş bir sahəyə yayılan, içdən doğma bir dəyərdir. Müsəmihə, hörmət, başqalarına qarşı yaxşı niyyət, dini əmr və qadağalara riayət, ibadətlərə davamlılıq kimi praktik və müşahidə edilə bilən təsir və xüsusiyyətləriylə xarakterizə olunan bu din, "içdən doğma", "dərinləşmiş" və ya "Şəxsiləmiş" kimi xüsusiyyətlərlə də xarakterizə edilə bilər. (Hökelekli, 2001: 76-77)

Ollport daxili dini, yetkinləşmiş dindarlıq tipi olaraq təsvir edir. Yetkinləşmiş dindarlıq öz içində bir daxili istiqamətdir, yetkinləşmiş dindarlıq şəxsən özünün motivasiya faktoru olaraq işləyir. Bu öz içində işlək vəziyyətdəki muxtariyyətdir. Ollport, bunu yetkinləşmiş və yetişməmiş dini yaşantı arasında ən əsas fərqlilik olaraq görür. Çünki yetişməmiş dindarlıq idarəçi statusundana çox xidmətçi statusundadır, yəni impulslarının əsəridir; impulsları isə, daha çox bədənə aid istək və arzulardan ibarətdir.[5]

Ollport'a görə daxili istiqamətli dindar tip, dini zövqlə yaşayar; inancını tamamilə dini qaydalara uyğun olaraq yaşamaq istəyər. Belə bir dindardan din, digər ehtiyacları

təşkil ana motiv mahiyyətindədir qazanaraq öz içində məqsəd halına gəlir. (Akt: Holm, 2004: 116)

Edilən elmi araşdırmalarda daxildən istiqamətlənən dindarlardan daha çox məsuliyyət duyğusu daşdığı, daxili mərkəzli nəzarət duyğusunun daha inkişaf etmiş olduğu, əxlaqistandartlara, vicdanı davranmağa, intizam məsuliyyətinə və tutarlılığa daha meyilli, daha duyğulu, asılı, simpatik və öz duyğularına daha açıq xüsusiyyətlər göstərdikləri; xaricə dönmək dindarlardan isə, doqmatik düşünən, avtoritar quruluşa sahib, aşağı məsuliyyət duyğusu və aşağı daxili nəzarət duyğusu daşıyan, özünə başqalarına olduğundan daha xoş görülən, etibarsız, özünə güvənən, şübhəçi, mənfəətçi, yenilikçi və daha az duyğusaldırlar. (Kayıklık, 2000:47)

Bir dinə inanmanın qüsurlu və qeyri-kafi bir şəxsiyyət inteqrasiyasına gətirib çıxardığını irəli sürənlər də olmuşdur. Bu mənfi yanaşma içərisində dinin "doqmatik", "Nüfuzdana asılı", "stereotipçi" və "qeyri - tolerant" tipdə şəxsiyyətlərə yol açdığı fikirləri də yer almaqdadır. Lakin bu tip dindarlardan, daha çox xarici idarə olunan bir dini inanc və meylə sahib olduqları, onlardakı dini duyğuların kor bir şəkildə rədd və mən mərkəzli dəyərlərə görə formalaşdırılmış olduğu da təsbit edilmişdir. (Hökelekli, 2001: 190)

Stark ilə birlikdə Glock, dindarlığın əsas ölçülərini beş kateqoriyada qiymətləndirmişlər.

- 1.Dindar bir adamın inanc prinsiplərinə inanması (inanc ölçüsü)
- 2.Dini bir fəaliyyət həyata keçirmək dini qaynaqlı romantik bir təcrübə keçirməsi (duyğu ölçüsü)
- 3.Əmir və qadağalara riayət (davranış ölçüsü)
- 4.İnancın ümumi təlimlərilə və müqəddəs mətnləriylə əlaqədar məlumatlara sahib olması (məlumat ölçüsü)
- 5.İnancını gündəlik həyatına aksettirməsi (təsir ölçüsü) (akt: Hökelekli, 2002: 56)

Dinin ölçüsü: Bu ölçü, dindar bir insanın müəyyən inanclara sahib olmasını və sahib olunan inancların onun üçün daşdıqları əhəmiyyət və funksiyaları ifadə edən inancın ideoloji tərəfini ehtiva edir. (akt: Mutlu, 1989: 195-196)

İbadət ölçüsü: Dinin bu ölçüsündə, dinin mənsublarının tətbiqi lazım olan dini praktikləri ələ alınmaqdadır. İslam dini əsas alındığında namaz, oruc, dua

və s. tətbiqlər nümunə olaraq göstərilə bilər. (Akt: Mutlu, 1989: 196; Bayyığıt, 1989: 91-100)

Duyğu ölçüsü: Duyğu ölçüsü, dindarın təcrübə etdiyi və ya Tanrı 'ilahi varlıq' ilə olan əlaqələrini ehtiva edən duyğular, hisslər və emosiyaların içinə almaqdadır. (akt: Kula, 2001: 49)

Məlumat ölçüsü: Dindar insanın, mövcud dini inancının müqəddəs mətnlərinə bağlı məlumatı və sahib olduğu dinin müamələt və s. mövzularda bilməsi lazım olan məlumatlar bu ölçünün içində ər alması lazım olan xüsuslardır. (akt: Kula, 2001: 50)

Təsir ölçüsü: Bu ölçü ümumi olaraq dini inanc, praktik tətbiqlər, təcrübə və məlumatın fərdin gündəlik həyatı üzərində etdiyi təsirləri içinə almaqdadır. Beləcə dinin təsir ölçüsü, eyni zamanda fərdin digər insanlarla olan əlaqələrini, əxlaqi davranış və hökmlərini səbəbindən də şəxsiyyətini formalaşdıran bir ünsür olmaqdadır.[5]

Bu ölçülərin heç biri bir-birindən müstəqil deyil, yəni dinin parça parça yaşanması söz mövzusu ola bilməz. Din, hər gün fərqli bir ölçüdə yaşanmaz. O ölçülərin hamısı bir bütün meydana gətirər və adamın mənliliyini əhatə edər. Dini iman, içlərinə yerləşmiş güclü şəxsiyyətli insanlar üçün din, edib-etmələrinin, yaradılan zehniyyətin, mövcud baxış bucaqlarının, həyat tərzlərinin, hadisələr qarşısında mövqe alış formalarının biricik istinad mənbəyidir. Şəxsiyyətin mərkəzinə oturan iman mərkəzində alınan güclə davranışlar həyata keçirilir. (Gürses, 1999: 97) Ancaq dinin təsir ölçüsü, digər ölçülərin yaşantılanmasındakı dərinliyin bir göstəricisi olacaq.

Bu dərinlik fərqləri dindarlıq səviyyələrinin müxtəlifliyini doğuracaq. Dindarlıq səviyyələrindəki müxtəlifliyə bağlı olaraq da dini dəyərlərin şəxsiyyəti etkileyişi dərəcəsi fərqli olacaq.

Ruhi sağlamlıq və dini dəyərlər - İnsanın psixoloji ehtiyacı ən az bioloji ehtiyacı qədər əhəmiyyətlidir. (Maslow, 2001: 162) Həyatın, aşan, dini, estetik və fəlsəfi vəçhələrini ehtiva edən ruhi ehtiyacları, hər hansı bir bioloji ehtiyac kimi insan təbiətinin gerçək və əsl bir ehtiyacıdır. (Walsh, Vaughan, 2001: 158) Biyolojimizin bir hissəsi olan təməl fiziki ehtiyaclarımız kimi yenə biyolojimizin bir hissəsi olan ruhi

ehtiyaclarımız da özlərini daxili dürtülərlə hiss etdirərlər. (Walsh, Vaughan, 2001: 168) Bioloji ehtiyacların doyunulmaması necə bədənimizdə ziyana gətirib çıxarırsa ruhi ehtiyaclarımızın təmin edilməməsi də kişiliğimize ziyana gətirib çıxaracaq. Bu ruhi ehtiyacların ən başında isə din gəlməkdədir çünki dini duyğu bütün şəxsiyyəti əhatə edici bir xüsusiyyətə malikdir. İnsanın sağlam bir ruh quruluşuna sahib olmasında və müsbət şəxsiyyət xüsusiyyətləri qazanmasında dinin təsiri böyükdür. Dinlər, xüsusilə İslam dini, əmələdildiyi təqdirdə insanları müsbət şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə sahib edəcək əsaslardan ibarətdir. (Peker, 1986: 103-105)

Din və dinin ibadət ölçüsü, adamın həyatı mənalandırma, ölüm, xəstəlik və şikəstlik kimi adamın ruh sağlamlığını əhəmiyyətli ölçüdə təsir edən ağırlara dözmək, həyat ümidini yeniləmə və həyatın bütün çətinlikləri baş edə bilmə gücü verir. (Hökelekli, 2002: 126) Junqa görə, tanrıya bağlanmayan bir fərd dünyanın fiziki və əxlaqi kışkırtıcılığına öz qaynaqları ilə direnəmez. bunu edə bilmək üçün onu kütlələrin içində boğulmaqdan qoruyan daxili və metafizik bir təcrübənin varlığına ehtiyacı vardır. (akt: Mehmedoğlu, 2004: 78) Ruhi tarazlığın pozulmasının ən böyük səbəblərindən biri adamın həyatla olan bağlarını qoparması və heç bir fəaliyyət göstərməməsidir. İşdə ibadət bu baxımdan ruhun tarazlığını qorumasına köməkçi olur. Çünki hər ibadət bir hərəkət, hərəkət və etkinliktir. İbadətlər vasitəsilə həyata keçirilən daxili intizam, insani arzular üzərinə qurulan yoxlama, diqqətin sıxlaşması və özünə hakimiyyətin artması nəticəsində tepkisel davranmaqdan uzaqlaşma, mübarizə, qatlama və dayanma gücünün artımı, pis tendensiya və vərdislərdən uzaqlaşma kimi davranış xüsusiyyətləri ruh sağlamlığının əhəmiyyətli şərtləri arasında yer alırlar. Ruhi balanslılıq və şəxsiyyət inteqrasiya, bu davranış xüsusiyyətlərinin yerləşməsi ölçüsündə inkişaf tamamlanır. Ayrıca diğergamlıq və xeyriyyəçilik duyğularının inkişafı, başqa insanların vəziyyət və problemlərinə alakanın oyanması, müvəffəqiyyətli bir ictimailəşmənin reallaşdırılması ruh sağlamlığını bəsləyən əhəmiyyətli kaynaklardandır. Mömin, Allaha qarşı vəzifələrini yerinə yetirmiş olmanın daxili dincliyi və təhlükəsizliyi içərisində, gələcəklə əlaqədar qorxu və qayğılardan təmizlənər. Beləcə, ibadətlər, həm sağlamlığı qoruyucu və həm

də müalicə edici üsürləri ehtiva etmələri baxımından şəxsiyyəti dəstəkləyici və gücləndirici sistemlər olaraq təzyiq bulunurlar. (Hökelekli, 2001: 249)

H. Link, on min adama tətbiq çox saydakı psixoloji testin nəticələrini analiz edərkən, dinin insan həyatındakı əhəmiyyətini fərq edər və bir dinə inanan və ya bir məzhəbin kilsəsinə davam edən kəslərin, bunu yapmayanlardan əhəmiyyətli ölçüdə daha qüvvətli və sağlam bir şəxsiyyət quruluşuna sahib olduqlarını qeyd edir. (Link, 1979: 20) Dini inanc və ibadətlərin, şəxsiyyət quruluşu üzərindəki müsbət təsirləri Sedar araşdırmasında da açıqca görülməkdədir. Lisey şagirdlərinin% 71.8'i, dini inanc və ibadətlərin şəxsiyyətlərini müsbət istiqamətdə təsir ifadə etmişlər. Eyni şəkildə, "Gündəlik həyatınızdakı fərdi, ruhi və ictimai Problemlərinizlə baş etmədə dini inanc və dəyərlərinizin sizə güc verdiyini hiss edirsinizmi?" sualına tələbələr% 75.6'sı müsbət cavab vermişlər. Dindar gənclərin, psixoloji və ictimai hadisələr qarşısında uyğunlaşma səviyyələrini artıracaq bir çox imkana sahib olduğu deyilə bilər. Çünki dini inanc və anlayışlar çərçivəsində bir üsuldən sahib olanlar, öz məhdud həyat sahələrinin şüuru içərisində, Allah ilə əməkdaşlıq içərisində bir tutum inkişaf etdirərək, həyatın güclükləriylə baş edə bilməkdədirlər. (Hökelekli, 2002: 22)

Universitet tələbələri üzərində edilən bir araşdırma bunu təsdiqləyir. Bu araşdırmaya görə dindar gənclərin, dindar üçün keçmə görə daha uyğun və məsuliyyət sahibi olduqları (Kötehe, 1999: 67-70) başa düşülür. Bu vəziyyət, dinin gəncləri həm fərdi həm də ictimai yadlaşma və anomiden qoruyucu təsirini ortaya çıxaran tədqiqatlar göz önünə alındığında daha da belirlənlik qazanmaqdadır. (Beyhan, 1997: 337-384) Şəxsiyyət pozumluqlarının və ağıl xəstəliklərinin təməlinə mənəviyyət şüuru əksikliyinə novu məlumdur, çünki dini təkamül şəxsiyyət pozumluqlarına icazə vermir. Bu görə din indiki vaxtda psixiatriyanın maraq mərkəzi halına gəlmişdir. (Tevfik, 1985: 117-120)

Yunqa görə, dinin diqqətə cəsarət məqsədi ruhi tarazlığı mühafizə etməkdir. Din ruhi infeksiyaya qarşı tək təsirli silahdır. Din bir tərəfdən şəxsiyyətin tətilətilərək sağlam bir şəxsiyyətin inkişafı və yetkinləşməsinə, kənar yandan nevroitik xəstələrin müalicə edilərək sağlam və balanslı bir şəxsiyyətə çatdırılmasına bilvasitə olaraq iştirak tapılar. (Akt: Mehmedoğlu, 1999: 33) Quran Allaha, qədərə, axirətə imanını,

təvəkkül və səbri əmr edərək, ruhi gərginlikləri yüngülləşdirici, çətinlikləri aradan qaldırıcı, böhranları yox edici əsasları psikoza və nevroza kimi xəstəliklərin böyük ölçüdə önünə keçər. (Kasapoğlu, 1997b: 97)

Dini dəyərlərdən uzaq şəxsiyyətləri çıxarılan bəzi narahatlıqlar isə bunlardır: Qorxu və qorxular, ölüm qorxusu, sonunun nə olacağı qayğısı, özünü etibarsızlıq içində dayaqsız və sığınacaqsız hiss, hər cür dünya nemətinin əldə edilmiş və tadılmış olmasına baxmayaraq meydana gələn doyumsuzluq, insani təbiəti reallaşdırma ehtiyacını təmin edə bilməmə, sonsuzluğa və ölümsüzlüyə duyulan ehtiyacı qarşılayamama, ruhla nəfs (bəşəri güclər) arasındakı tarazlığın pozulması, həyatı mənalandırma istəyinin qarşısını bağlı olaraq yaranma qayğısı, fitrətin xaricinə çıxılaraq, doğuşdan mövcud olan inanma qabiliyyətinin qarşılıqsız buraxılması, həddindən artıq skeptisizm və qərarlısızlıq kimi səbəblərə bağlı olaraq ortaya çıxan psixoloji narahatlıqlar. (Kasapoğlu, 1997: 225)

Müasir cəmiyyətlərdə görülən bu ruh pozumluqları və sinir xəstəlikləri həmişə ümidini və mənəvi dəstəyini itirən inancsız və ümitsiz kəslər arasında görülür. Statistika də işarə edir ki, intiharlar, dua etməsini bilən inanlı kəslər arasında görülür. İntiharların% 95-i inancsız, mənəvi dəstəyini itirmiş kəslərdə görülür. (Pazarlı, 1982: 195-196) Dini bir tutum olan dua, yuxarıda sayılan ruhi pozumluqların ən təsirli dərmanlarından biridir. Duanın qayğı, stress, mənasızlıq, boşluq və təklik kimi çağımızın əhəmiyyətli ruhi xəstəliklərinə qarşı ruh sağlamlığını müsbət şəkildə təsir və şəxsiyyəti inkişaf etdirdiyi artıq əhəmiyyətlə vurğulanır. Ayrıca dua, adama çətinliklərə dözmə, hər cür mənfiyyəti olumlayabilme və müvəffəqiyyətə doğru yönəlmə gücü verməkdədir. Həyatdakı çətinliklər, sıxıntılar, təhdidlər və təhlükələr, sinirlərin gərilməsinə, mənəvi pozumluqlarına gətirib çıxarar. Dua burada, sığınılacaq ən uca qapının açarındır. Dua ilə Allaha sığınmanın nəticəsində bir güvən və təsəlli hissi meydana gəlir. Duayla əldə edilən səbir, güvən və təsəllilə inkişaf edən ruh halı və müəyyənləşən ümid, möminlərin ən acı anlarda belə bir xoşbəxtlik qapısını açar. [5]

İnsanda şəxsiyyət bütünlük təmin edən dəyərlərin itkisinin və ya müəyyən ölçüdə zərər görməsinin, insan mənliyində sarsıntı meydana gətirməsinin səbəbi etibarsızlıq

duygusunda axtarılmalıdır. İnsan bağlandığı dəyərlərin təhlükəyə düşməsi halında etibarsızlıq duyğusuna qapılar. Özünü yaxşıca yalnız hiss etməyə başlayır və özünü xilas bir güc axtarar. (Öner, 1985: 35) Qısacası, insan özünü sarsıda hər cür hadisə qarşısında şəxsiyyətini qoruya bilmək üçün güvənəcəyi, dayanacağı bir şeyə ehtiyac duyar. Güvənə ən çox layiq olan isə Allahdır. (Tevfik, 1985:272)

Dini bir tutum olan tövbənin də ruhi sağlamlığın qorunmasında fəal bir roludur. Tövbə, qalıcı günahkarlıq hissini doğurduğu ruhi narahatlıqları aradan qaldırmaqdadır. (Necati, 1998: 264-265) Kişi həyatda kompensasiyası olmayan bir sıra səhvlər etdiyi zaman böyük bir günahkarlıq hissində qapılar və bu günahkarlıq hissi bütün şəxsiyyətini qucaqlayaraq davranışlarında təsirli ünsür olmağa başlayır. Ancaq tövbə sayəsində kişi, kompensasiyası mümkün olmayan bu səhvlərinin altında əzilməkdən xilas və bu səhvlərin doğurduğu günahkarlıq hissini şəxsiyyətdə buraxdığı dərin izləri silə bilər. Tövbə praktikası adamı, günah işləməyin yol açacağı üçünə bağlanma, qayğı və narahatlıq, cəmiyyətdən uzaqlaşma kimi şəxsiyyəti deqredasiyaya aparan və ruh sağlamlığını pozan davranışlardan qurtararaq həyatın üçünə doğru müsbət olaraq motivasiya edir. (Hökelekli, 2002: 141)

Quranın əmri istiqamətində edilən tövbə, vicdan əzabının verdiyi çətinlik və günahkarlıq duyğusunu yox edərək insanı rahatlaşdırır, dincliyə qovuşdurur. Bir çox ruh xəstəliklərinin ortaya çıxmasına mane olur. (Kırca, 1989: 112)

Dini identifikasiyanın formalaşmasında sosial institutların rolu

Sosializasiya fərdin şəxsiyyətə çevrilməsi üçün mədəni əlaqələrə qoşulması prosesidir. Bu mənada sosializasiya zamanı fərd Tarixən müəyyən edilmiş "şəxsiyyət tipi" nə çevrilir. Fərddə sosializasiya zamanı daxili və xarici mühüm rol oynayır. Daxili amillər - bu amillər həyatın bütün mərhələlərində fərdin şəxsiyyətə çevrilməsini təmin edir (ayrı - ayrı stasiyalarda davranış reaksiyalarını, fəaliyyəti, gender təzahürünü, cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmiş normaları). İnsan təkə öz cəhdləri, inkişaf istəyi ilə şəxsiyyətə şevrilə bilmir. Bunun üçün insanların aktiv köməkləri zəruridir.

Bu prosesdə aparıcı rol oynayan faktorlar aşağıdakılardır: "xaricə çıxış" (məqsədyönlü və ya kortəbii, Şüurlu və ya şüursuzca, birbaşa yaxud dolayısıyla), sosial amillər, sosial - mədəni aspektlər (rol və statusu, sosial cəmiyyətlərə üzvlük, ailədaxili ünsiyyət, mədəniyyət, təhsil və s.).

Dini sosializasiyanın ətraflı tipologiyasını Moskva tədqiqatçısı L.P.İpatova provaslav qadında həsr edilmiş dissertasiya işində vermişdir. Müəllif hesab edir ki, dini sosializasiya prosesində təsir faktorları olsa da dini identifikasiyanın formalaşmasında ayrılmaz və vacib mərhələlər vardır. Təsnifat xarici ölkə sosioloqlarının əsərlərinin təhlili nəticəsində qurulmuşdur. İpatova vurğulayır ki, xarici obyektiv (sosial) və daxili subyektiv (şəxsi) amillər sosializasiyanı təşkil edir. Digər tərəfdən tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, dini və dünyəvi amillər dini sosializasiya prosesi üçün xarakterikdir.

Qərb sosioloqları dini sosializasiyanın aşağıdakı sosial institutlarını qeyd edirlər: ailə, məktəb və dini təşkilatlar. "Dini sosializasiya bu üç institutdan mərhələli keçir" - Bu dini sosioloqların aksiomudur. Bundan başqa tədqiqatçılara görə, dini sosializasiyada əsas yeri ailə və yaxın qohumlar tutur. Dini sosializasiya prosesində ən çətin mərhələ qiymətləndirmədir. Əgər şəxs dinin mədəni və mənəvi mexanizmlərini düzgün qiymətləndirə bilirsə, düzgün dərk edirsə, bu onun təminatlı uğurudur. Ailə sosial - mədəni mühütdən biridir, hansı ki, fərdi dini təcrübə, sosial əhəmiyyətli işlər burada qazanılır, bu baxımdan şüur və davranışın xüsusiyyətləri burada formalaşır.

Dini sosioloqlar bununla razılaşırlar ki, valideynlərin dindarlığının və dini etiqadlarının olub - olmaması uşaqların dinə münasibətlərinin əsasını təşkil edir və bütöən dünya və mədəniyyətlərdə belədir. [15]

III FƏSİL. TƏLƏBƏ GƏNCLƏRDƏ DİNİ İDENTİKLİYİN-EKSPERİMENTAL PSIXOLOJİ TƏDQIQI

3.1. Tədqiqatın təşkili və keçirilməsi

Azərbaycan əhalisinin 94%-nin müsəlman olmalarına baxmayaraq onların yalnız 30%-ə qədəri dinin qaydalarına əməl edirlər. Tədqiqatın fərziyyəsi də belə qurulmuşdur ki, dinin qaydalarına əməl edən müsəlman tələbələrdə dini identifikasiyanın səviyyəsi dini qaydalara əməl etməyən müsəlman tələbələrdən fərqlənir. Tədqiqatda "Tələbə gənclərdə dini identifikasiyanın səviyyəsini müəyyənləsdirmək üçün anket"-dən və "Dini identifikasiyanın səviyyəsini müəyyən etmək üçün müxtəlif sözlərin rənglərə görə bölünməsi" üsulundan istifadə olunmuşdur. Tədqiqat 18 – 20 yaş arasındakı Bakı Dövlət Universitetinin II və III kurs tələbələri arasında keçirilmişdir. Ümumilikdə tədqiqatda 40 nəfər tələbə iştirak etmişdir. Tədqiqat zamanı yuxarıda sadalanan metodlar eyni tələbələrlə ardıcıl olaraq keçirilmişdir.

METODİKA 1

“Tələbə gənclərdə dini identifikasiyanın səviyyəsini müəyyənləsdirmək üçün anket”

Anketin keçirilməsində məqsəd, dinə riayət edən və dinə riayət etməyən müsəlman tələbələrdə dinə münasibəti, dini identifikasiyanın səviyyəsini və özlərini müsəlman adlandırmalarının əsaslandırılmasını müəyyən etməkdən ibarətdir. Həmçinin, dini tolerantlığın səviyyəsini müəyyənləşdirmək və Allahın varlığını dərk etməni müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

1. Hansı dinə iman gətirirsiniz?

2. Müsəlman olmaq nə deməkdir?

3. Nəyə əsasən özünüzü müsəlman adlandırırırsınız?

Namaz qılıram

Oruc tuturam

Zəkat verirəm

Şəriət qaydalarına əməl edirəm

Öz variantınız

4. İslamı qəbul etməyinizin səbəbi nədir?

5. Başqa dinə inananlara qarşı nə dərəcədə tolerantınız?

6. Problemlərlə qarşılaşdıqda nə edirsiniz?

7. ALLAHDAN qorxursunuz,yoxsa ALLAHI sevirsiniz?

8. ALLAHIN varlığını daim güclü şəkildə hiss edirsiniz,yoxsa..?

9. Dinin qaydalarına həyatınızın hər anında əməl edirsinizmi?

10.Sizcə,mənəviyatlı olmaq,yoxsa dindar olmaq daha önəmlidir?

11. Aşağıdakı sözlərin mənasını başa düşdüyünüz formada qarşısından qeyd edin:

Mənəvi rahatlıq

ALLAHI zikr etmək

İbadət

Əhli-Din olmaq

ALLAHA sığınmaq

METODİKA 2

“Dini identifikasiyanın səviyyəsini müəyyən etmək üçün müxtəlif sözlərin rənglərə görə bölünməsi”

Bu üsulun tətbiq edilməsində məqsəd, dinə riayət edən və dinə riayət etməyən müsəlmanlar, tələbə - gənclərdə dini identifikasiyanın digər identifikasiyalar arasında hansı yeri tutduğunu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Təlimat: İdentifikasiyanın növlərini özündə ehtiva edən sözləri sizə uyğun ardıcılıqla düzün.

1. Azərbaycanlıyam	1. _____
2. Tələbəyəm	2. _____
3. Övladam	3. _____
4. Bacıyam(Qardaşam)	4. _____
5. İnsanam	5. _____
6. Müsəlmanam	6. _____

7. Qadınam (Kişiyəm)	7. _____
8. Vətəndaşam	8. _____
9. Dostam	9. _____
10.Şəxsiyyətəm	10. _____

3.2. Alınan nəticələrin təhlili

"Tələbə gənclərdə dini identifikasiyanın səviyyəsini müəyyənləsdirəmək üçün anket" in nəticələri:

Qeyd edək ki, anketdə iştirak edən tələbələrin müsəlman olduqları bilinsə də, birinci sual "Hansı dinə iman gətirirsiniz?" şəklində olmuşdur. Burada məqsəd ondan ibarətdir ki, tələbələr "İslam dinini qəbul edirəm" dedikdə, müsəlman olduqlarını nə ilə əsaslandırırırlar. Gözlənilmədiyi kimi tədqiqatda iştirak edən tələbələr İslam dinini qəbul etdiklərini qeyd ediblər, lakin müsəlmanam deyən tələbələrin 60%-ə qədəri İslamın qaydalarına əməl etmədiklərini qeyd etmişdirlər. (İslamın qaydaları dedikdə, namaz qılmaq, oruc tutmaq, zəkat vermək və s. nəzərdə tutulur ki, bunlar da İslam dininin vacib şərtləri hesab olunur)

İslamı qəbul etməyinizin səbəbi nədir? - sualına verilən cavablar da fərqli olmuşdur. Belə ki, İslam qaydalarına riayət etməyən tələbələrin əksəriyyəti ailəsinin, yaxud da yaxın ətrafının buna səbəb olduğunu desələr də, dini qaydalara riayət edənlərdə bu sualın cavabları fərqli olmuşdur: "İslam humanist dindir", "İslam gözəlliklər dinidir", "Mənə mənəvi zövq verir", "Şübhələrimə tam cavab verən dindir" və s. Ola bilər ki, İslam qaydalarına riayət edən müsəlman gənclər də, ailələrinin və yaxınlarının müsəlman olduqları üçün müsəlman olublar lakin, məsələ orasındadır ki, İslam qaydalarına riayət edən müsəlman gənclərdə, İslama fərdi yanaşma da inkişaf etmişdir. Digər fərq "ALLAHIN varlığını daim güclü şəkildə hiss edirsiniz, yoxsa..?" sualına cavablarda ortaya çıxır. Dini qaydalara əməl edənlər bu sualın cavabını "bəli", "daima hiss edirəm" şəklində versələr də, dinin qaydalarına əməl etməyənlərdən 30%-i bu suala cavab verməkdən imtina etmişlər.

Dini qaydalara riayət edən və riayət etməyən müsəlman tələbə gənclərin dini identifikasiyanın səviyyəsindəki fərq, “Başqa dinə inananlara qarşı nə dərəcədə tolerantınız?” sualının cavabında da özünü göstərdi. Bu sualın cavablarındakı fərq ondan ibarətdir ki, dini qaydalara riayət etməyən tələblərin böyük əksəriyyəti “Tam tolerantam” cavabını verdikləri halda, dini qaydalara riayət etməyən müsəlman tələbələrin yarısından çoxu “Tolerant deyiləm” cavabını vermişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, İslam dininə görə dini tolerantlıq daim gözlənilməlidir.

Anketdə 11 – ci sualda İslam dininə aid sözlər təqdim edilmişdi. Bu sualda məqsəd, dinə riayət edən və dinə riayət etməyən müsəlman tələbə gənclərin İslam dininə aid sözləri hansı mənada başa düşdüklerini və necə qiymətləndirdiklərini müəyyənləşdirməkdən ibarət idi. Nəticələrə əsasən dinə riayət edən və dinə riayət etməyən müsəlman tələbələr təqdim edilmiş İslam dini ilə əlaqəli sözləri fərqli şəkildə qiymətləndirmişlər. Belə ki, metodikanın nəticələrinə əsasən dini qaydalara əməl etməyən müsəlman tələbələr təqdim edilmiş sözlərin mənalarını fərdi qiymətləndirərkən həmin sözlərin mənalarını daha çox ümumi cavablar vermişlər və gündəlik həyatla bağlamışlar. Məsələn, “Mənəvi rahatlıq” söz birləşməsini belə qiymətləndirmişlər – pulda, var – dövlətdə gözü olmamaq; dünya malına göz tikməmək; aza qane olmaq; heç kimlə işi olmamaq; dua etmək; xoş güzəran və s. formada qiymətləndirmişlər. Dini qaydalara riayət edən müsəlman gənclər isə, təqdim edilmiş sözləri daha düzgün və İslama uyğun şəkildə izah etmişlər. Məsələn, yuxarıda göstərilən “Mənəvi rahatlıq” söz birləşməsini belə qiymətləndirmişlər: Ürəyində heç bir şəkk – şübhə olmadan, doğru yolda olduğunu hiss etmək; Allah rızası üçün əməl etmək; günahlardan uzaq olmaq; etdiyimiz ibadətlərin düzgünlüyünə əmin olmaq və s. şəkildə ifadə etmişlər. Bu da, onu göstərir ki, dini qaydalara əməl edən müsəlman gənclər, əməl etməyənlərə nisbətə İslama aid sözlərin mənalarını İslam dininə uyğun mənalandırırlar və daha düzgün ifadə edirlər. Bunun səbəbi isə, onların dinə daha düzgün əməl etmələri və dini ədəbiyyatlara mütəmadi müraciət etmələri ilə bağlıdır.

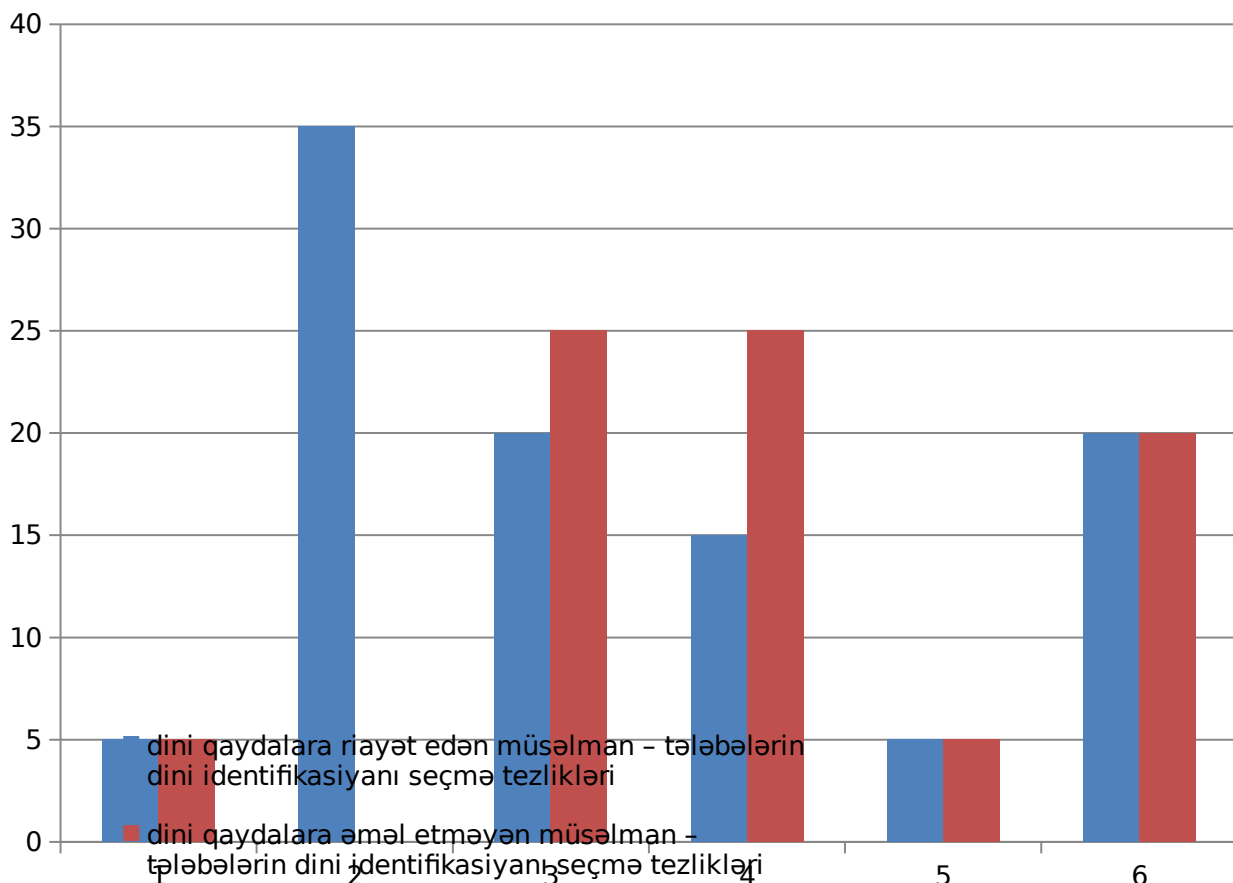
“Dini identifikasiyanın səviyyəsini müəyyən etmək üçün müxtəlif sözlərin rənqlərə görə bölünməsi” üsulunun nəticələri:

Bu üsulun tətbiq edilməsində məqsəd, dinə riayət edən və dinə riayət etməyən müsəlmanlarda dini identifikasiyanın digər identifikasiyalar arasında hansı yeri tutduğunu müəyyənləşdirmək idi. Tədqiqatın nəticələri aşağıdakı cədvəldə qeyd edilmişdir (I sütunda şəxsin metodikada dini identifikasiyanı – “müsəlmanam” hansı sırada qeyd etdiyi göstərilmişdir).

Cədvəl 3.1.

Dini qaydalara riayət edən və riayət etməyən müsəlman tələbələrlə aparılan tədqiqatda dini identifikasiyanın seçilmə tezliyi.

İdentifikasiyanın səviyyəsi	Dinə riayət edənlər		Dinə riayət etməyənlər	
	Seçim tezliyi	Seçim tezliyinin faizlə göstərilməsi	Seçim tezliyi	Seçim tezliyinin faizlə göstərilməsi
1.	1	5%	1	5%
2.	7	35%	-	-
3.	4	20%	5	25%
4.	3	15%	5	25%
5.	1	5%	1	5%
6.	4	20%	4	20%
7.	-	-	1	5%
8.	-	-	3	15%
9.	-	-	-	-
10.	-	-	-	-

Diaqram 3.1. Dini qaydalara riayət edən və riayət etməyən müsəlman - tələbə gənclər tərəfindən dini identifikasiyanın seçilmə tezliyinin faizlə göstərilməsi.

Diaqramda sətir üzrə dini identifikasiyanın səviyyəsi, sütun üzrə dini identifikasiyanın tələbələr tərəfindən seçilmə tezliyi göstərilmişdir.

Metodikanın nəticələrinə əsasən qeyd edə bilərik ki, Dini qaydalara riayət edən və riayət etməyən tələbələr arasında dini identifikasiyanın səviyyəsi fərqlənir. Belə ki, dini qaydalara riayət edən tələbələrdə dini identifikasiyanın səviyyəsi riayət etməyənlərdən daha yüksəkdir. Belə ki, dini qaydalara əməl edən tələbələrin 60%-i dini identifikasiyanı göstərən "müsəlmanam" sözünü ilk 3 yerdən birində qeyd etdikləri halda, dini qaydalara əməl etməyən tələbələrin 30%-i ilk 3 yerdən birində qeyd etmişlər. Bu da onu göstərir ki, dini identifikasiyanın səviyyəsi daha yüksək olan şəxslər dinə daha bağlı olur və şəriət qaydalarına digərlərinə nisbətə daha çox əməl edirlər.

NƏTİCƏ

İdentiklik - müxtəlif sosial, milli, dil, siyasi, dini, irqi mənsub olduğu qruplar və ya icmaların xassələrini özündə əks etdirən insan psixikasının məhsuludur. İdentiklik - şəxsin eyniyyət hissi və tarixi fasiləsizliyidir. O, şəxsin özünü eyniyyət kimi qəbul etməyə, zaman və məkanda öz mövcudluğunun dərk olunmasına əsaslanır.

Qeyd edək ki, identiklik özündə müxtəlif aspektləri cəmləşdirir, identifikasiya isə - belə aspektləri təsvir edir. İdentiklik – nəticə, özünü müdafiə, qorunma, identifikasiya isə - uyğunlaşdırma, daim seçim prosesi, adətlərin, ustanovkaların, normaların qəbuludur. Bu səbəbdən də, identifikasiya prosesinin müxtəlif səviyyələrinin təsviri identikliyin dərk edilməsinin ardınca gedir.

İdentifikasiyanın kökləri – asılılıqların və bağlılıqların formalaşmasıdır. Əsas funksiyası – artıq hazır davranış formalarının yenilənməsini əldə etməkdir. İdentifikasiyanın məzmunu - subyekt və obyekt üçün ümumi dəyərlərin qurulması və onların möhkəmlənməsi prosesidir. İdentifikasiya möhkəmlənmə, imitasiya, ümumiləşdirmə, müşahidə, modelləşdirmə ilə, öyrənmə ilə əldə olunur. Bu prosesin səbəbi asılılıq və bağlılığın psixoloji formalaşmasıdır. İdentifikasiyanın əsas funksiyası artıq hazır davranış formalarının yenilənməsini əldə etməsidir.

İdentifikasiyanın hər bir forması şəxsiyyətin müxtəlif istiqamətlərinin inkişaf etməsinə şərait yaradır. Məsələn, milli identifikasiya milli özünüdərkə əsasını təşkil edir, gender identikliyi şəxsin özünü öz cinsinin üzvü kimi qavramasının əsasını təşkil edir və s.

İdentifikasiyanın əsas formalarından biri də dini identifikasiyadır. Dini identifikasiya şəxsin özünü qəbul etdiyi dinin üzvü kimi qavramasının, dinini qiymətləndirməsinin və həmçinin dini qaydalara riayət edib, “din yoluyla” getməsinin əsasını təşkil edir.

İnsan yaradılış etibarilə, psixoloji olaraq dinə möhtacdır. Çünki, insan üçün fizioloji ehtiyacları qarşılamaq necə həyatın bir zəruri şərtidirsə, mənəvi varlığının davamı da ruhi ehtiyaclarının ödənilməsinə bağlıdır. (Tümer, Kiçik, 1997: 41). Bu ruhi ehtiyacların qarşılınması, fitri motivlərin qarşısını açmaq və nəzarət altına almaq formasındadır. Dini dəyərlərin vəzifəsi fitri motivlərin qarşısındakı maneələri aradan

qaldırmaqdır. Dini dəyərlərin məqsədi motivlərin qaynağını qurudub təkrar geri itələmək deyil, səviyyəsini yüksəltmək, enerjisini quruluşçu bir sahəyə sürüşdürməkdir.

Bu gün Azərbaycan İslam ölkəsi kimi tanınır. Azərbaycan İslam ölkəsi olsa da, tolerantlıq daim qorunur. Yəni, insanlar istədikləri dinə iman gətirib, həmin dinin qaydalarına tam sərbəst şəkildə əməl edə bilirlər. Azərbaycan əhalisinin böyük əksəriyyəti müsəlman olsa da, yalnız 30%-i qəbul etdikləri İslam dininin qaydalarına riayət edirlər. Buraxılış işi belə bir fərziyyə ətrafında qurulmuşdur ki – Dini qaydalara riayət edən müsəlman tələbələrdə dini identikliyin səviyyəsi dini qaydalara riayət etməyən tələbələrin dini identiklik səviyyələrindən fərqlənir. Bu məqsədlə, identifikasiya və onun formaları, xüsusən də, dini identifikasiya ilə bağlı elmi bilikləri ümumiləşdirilmişdir, tədqiqat aparılmışdır. Tədqiqatların nəticələri göstərir ki, Dini qaydalara riayət edən müsəlman tələbələrdə dini identikliyin səviyyəsi dini qaydalara riayət etməyən tələbələrdəkindən fərqlənir. Belə ki, dini qaydalara riayət edən tələbələrin dini identikliklərinin səviyyəsi digərlərindən yüksəkdir. Beləliklə, fərziyyə öz təsdiqini tapdı.

Bəs, dini identikliyin inkişafına hansı faktorlar təsir edir? Ənənəvi olaraq dini şəxsiyyətlərin formalaşması üçün insanın cəmiyyətin digər üzvləri ilə siyasi, sosial, mədəni, etnik və s. münasibətləri əsas faktorlardır. Həmçinin, sosial institutlar din şəxsiyyətin formalaşmasına təkan verir. Ailə, məktəb və dini təşkilatlar dinin sosial institutları kimi dini görüşlərin yaranması, dinə münasibətin formalaşmasına, insanın özünü hər hansısa bir dinin üzvü kimi hiss etməsinə təkan verir. Ən əsası isə, şəxsin özünün dinə şəxsi münasibətinin formalaşmasıdır. Çünki dində, dini identikliyin olması zəruri olsa da, din daha çox daxili istiqamətlə, daxili yönəlişliklə bağlıdır. İnsanın dinə inanması, dinin qaydalarına əməl etməsi, öz dinini dəyişməsi və ya dinə qarşı radikal mövqedə olması dini identifikasiyanın səviyyəsindən asılıdır. İnsan “boş”dan yaranmamışdır, onu Yaradan, Xəلق edən vardır. Bu keçmişdə də belə idi, indi də belədir və gələcəkdə də belə olacaqdır. Məhz buna görə də, dinə inananlar həmişə olacaqdır və tarixin ayrı – ayrı dövrlərində dinin aktuallığı zəifləsə də belə, daim aktual olaraq qalacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Bayramov Ə., Əlizadə Ə. Sosial Psixologiya.
2. Vəliyev M.V., Mustafayev A.M. İnkişaf və yaş psixologiyası. Bakı: 2013.
3. Fromm E. Azadlıqdan qaçış.
4. Freyd Z. Totem və Tabu.
5. Ankara Üniversitesi. Dini dəyərlər bağımından kişilik gelişimi.
6. Mualla Selçuk. Çocuk eğitimində dini motifler.
7. Hüseyn Y. Öfke duygusu və dini açıdan baş edə bilmə yolları.
8. Gülüşan G. Psikoloji ve din. Psikoloqların Din ve Tanrı görüşleri.
9. Кадырова Р. Национальная идентичность Азербайджанских детей и подростков.
10. Джеймс У. Многообразие религиозного опыта. М.: 1993.
11. Эриксон Э.Г. Идентичность и неукорененность в наше время //Философские науки. 1995. № 5–6.
12. Эриксон Э.Г. Идентичность: юность и кризис / пер. с англ. А.Д.
13. Крылов А. Н. Религиозная идентичность. Индивидуальное и коллективное самосознание в постиндустриальном пространстве. –М.: Икар, 2012.
14. С.А.Ляшева, А.А. Нагой. Религиозная идентичность в современной культуре.
15. Мухаметшин Р.М., Гарипов Я.З., Нуруллина Р.В. Молодые мусульмане Татарстана: идентичность и социализация. Москва 2012
16. Авксентьев В.А., Бабкин И.О., Хоц А.Ю. Конфессиональная идентичность в конфликтном регионе. 2006.
17. Вагнер А. К. Проблема формирования религиозной идентичности в условиях социальной напряженности и глобализации [Электронный ресурс] – URL: <http://sociosphera.ucoz.ru> (дата обращения 10.05.2012).
18. Ипатов Л. П. Православная идентичность как персональный портрет// Гражданские, этнические и религиозные идентичности в современной

России / Ответственный редактор В. С. Магун – М.: Издательство Института социологии РАН, 2006. – С. 169-214.

19. Ипатова Л.П. Типы религиозного обращения современных верующих женщин Русской Православной Церкви МП. Диссертация на соискание ученой степени кандидата социологических наук / Л. П. Ипатова. – М.: Институт социологии РАН, 2006. – 177 с.

20. <http://www.islam.az>

21. <http://www.wikipedia.org>

22. <http://www.psixologiya.net>. Dini dəyişdirmə anlayışı.

23. <http://www.kayzen.az>. Z.Freyd və onun dinin yaranması barədə görüşləri.